

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ३४३
घ

Title काव्यादर्शटीका "दण्डप्रलेख..."

Author विनोदः नादिधर्मल

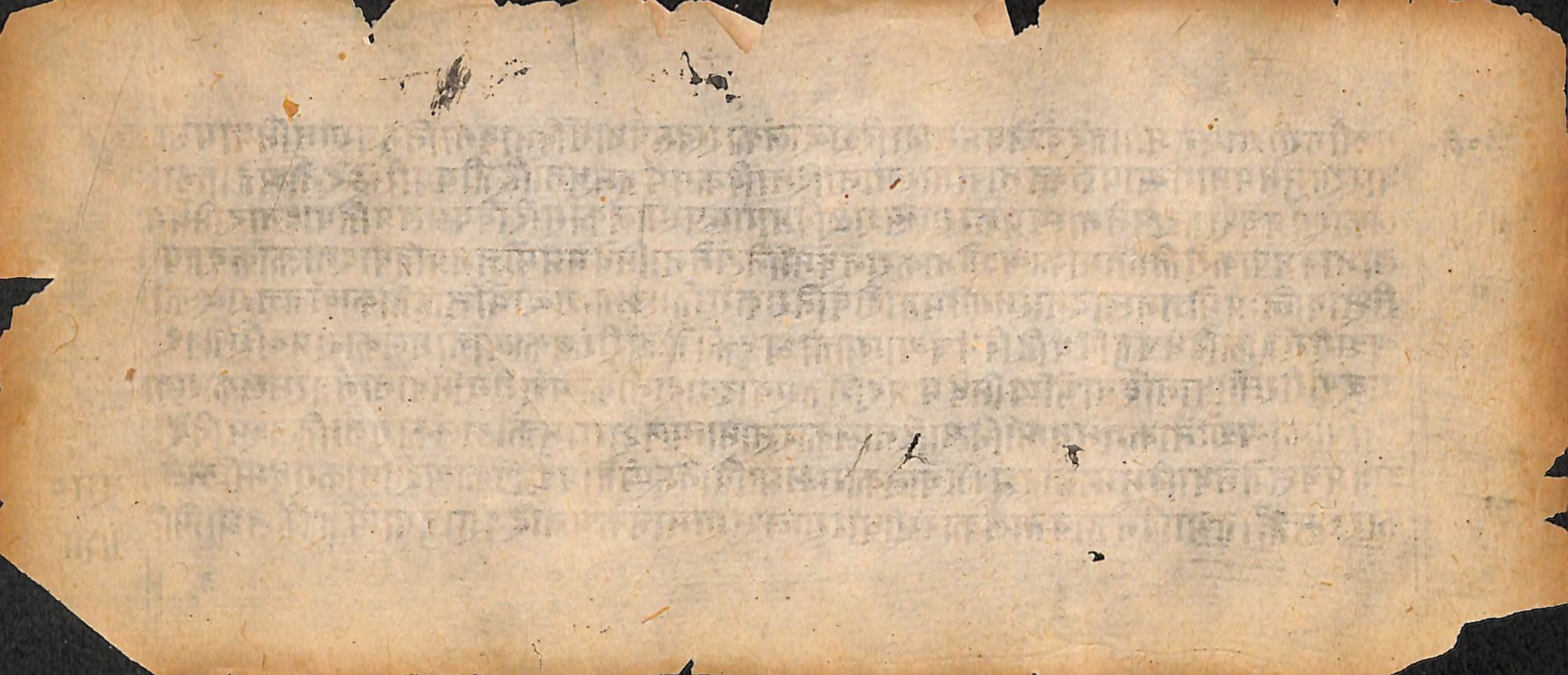
Extent ८० पंक्त Age

Subject अलङ्कारशास्त्र

कायादर्शटीका द्वितीय
तीय परिच्छेदयोः

३५३

४०-४०-४०
५२१११)

दं० टी०

॥१॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ तदेवं श्लेषप्रसारादिशब्दालंकारस्वरूपं मार्गविभावनानिरूपणमभिधाय सा-
धारणमुभयमार्गव्यापकं स्वभावताख्यानादिभाविकपर्यंतमधुना द्वितीयपरिच्छेदेनोच्यते । तत्रा-
लंकारेषु प्रचक्षत इत्यनेनास्य प्रकरणस्य शब्दविभागरूपस्यालंकारादिविषयत्वप्रतिपादनादभिधेय-
त्वाभावमपाकरोति ॥ तथा काव्यशोभाकरणधर्मानित्यनेनाभिधेयप्रयोजनप्रतिपादनात्ताकदंतप-
रीक्षावन्निःप्रयोजनस्वादनांभगीमतादौषं निराकरोति ॥ अतः शब्दार्थोत्सहितौ काव्यं तज्जशब्दः का-
व्यशरीरं तन्निविधंचतुर्विधं द्विविधंच व्याख्यातो घटुक्तं । तैः शरीरंच काव्यानामलंकारः प्रदर्शितः । इ-
शब्दशरीराभिधानादेवार्थोप्यभिधेयः प्रदर्शित एव । इदादानीं काव्यशरीराभिधानानंतरमलंकाराना-
ह ॥ ॥ काव्यशोभाकरणधर्मानित्यादिनालंकारसामान्यलक्षणा मुक्तं । अलंकारानीतिलक्ष्यनिर्दे-
शः । प्रचक्षते मेधाविभक्तहादयः । ते चालंकारा अद्यापि निरूप्यंते । यद्यपि काव्यशोभाकरणधर्मा अलं-
कार इत्युक्तं । तथापि नैतावतालंकारसाधारणलक्षणमात्रकथनादेव ज्ञातुं पर्याप्तं ते किं त्वद्यापि नि-

राम०

॥१॥

रूपंते॥ विशेषलक्षणोदाहरणोप्रदर्शनेनकतिचित्पतःकस्तान्कात्स्न्येनवक्ष्यतेःतेषांप्रतिकवि
स्थितानामानंत्यादितिःमधेवंतेषांसतिबाहुल्यात्लक्षणाप्रतिपादनावस्यनुष्ठानमित्याह॥॥किं
तुबीजंःबीजमिवबीजंलेशःविकल्पानामुपमालंकारभेदानांदर्शितंपूर्वाचार्यैःतदेवबीजं।प्रतिकर्तुं
विवर्तितं।अममस्मसरिश्रमइत्यनेनात्मस्वातंत्र्यप्रतिषेधादनुपासितगुरुतालक्षणादीषंपरिहृ
ति॥॥श्लेषप्रसादादयोवैदर्भगौडीयमार्गविभागार्थमुक्ताः।प्रागप्याद्यपरिच्छेदे।अलंक्रियाअलंका
राः।इदंपुनरत्यदेवश्लेषादिभ्यउभयमार्गसाधारणमलंकारजातंजात्यादिप्रदर्श्यते।तत्रकिंनामीमा
नीमलंकाराःकिंयंतःकिंतेषांलक्षणमित्याह॥॥स्वभावाख्यानादयोभाविकपर्वताइतिशब्दाना
मलंकाराभूषणानि॥॥रूपंविभिन्नलक्षणैस्वरूपंस्वभावमसाधारणलक्षणाधर्मापदार्थानांजा
तिगुणकिपाद्रव्यरागांसाशाद्व्यवकेनशब्देनवक्त्रोक्तिरूपेणाविवरावतीस्वभावोक्तिश्चजातिश्चेति
संज्ञाद्वयंरुक्ताघालंरुतिःप्रथमालंकारः।मधेत्युदाहरणं॥॥तुंडैरताभ्रकुटिलैरेतेमंजुगीरःशु

६०६०

॥१॥

कादतिजातेरुदाहरणं कलकणि तगर्भेण कंठेन पाएव तश्रुवति प्रियामिति प्रियामा वध्नन्ते गेषु
रोमांचं प्रियास्य र्शः प्रवर्तत इति भगुहास्यं कंठे कालो वृषधज इति द्वयस्य स्वयं व्याचष्टे ॥ जातिगुण
क्रियाद्वयस्य भावाख्यानमीदृशं । एवं विधमन्यदपीति इदं शब्देन सर्वनाम्ना दर्शयति शास्त्रेणैव स्वैव स
भावाख्यानस्यैवालंकारस्य साम्राज्यं प्रभावं । तथा काव्येष्वप्येतदीप्सिता । तथा वपुःकुं कौश्रिता । यतो
स्तमकोभांती दुर्गतिवासा यपक्षिणाः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्तामेनां प्रवक्ष्यते इति तन्निरस्ता उपमा
लंकारमाह ॥ यथा कथंचिद्येन केन विल्लकारेण सादृश्यं समानो धर्मो यत्र उद्धृतं प्रकटं प्रतीयते
उपमाना मसा ॥ तस्या उपमायाः प्रपंचो यमुपमालं कृतेः प्रदर्श्यते । अंभोरुहमिवोत्तमानं मुग्धेकर
तलं तवोपेष्वाधर्मोपमा ॥ आत्मानमिति धर्मः । तस्य साक्षादात्मानशब्देन तुल्यस्य धर्मस्यांभीरुहकर
तलोभयधर्मि साधारणस्य निदर्शनात् । राजीवमिव ते वक्त्रं तेनैनीलोत्पलैश्चादृशेष्वाप्रतीयमानो
गम्यमानः शब्देनानुपालयको धर्मो राजीवमुखयोः कांतेनैनीलोत्पलयोः सुदैर्घ्ये यस्यां साप्रती

राम०

॥१॥

१५
पमानैकधर्मविस्तूपमैवावस्तुशब्दोपनहं व्यादिषु कर्मानोपीह द्रव्य एव द्रव्यव्या॥ राजीवनीलोत्पला
भ्यां द्रव्याभ्यामुपमीयेते मुखनेत्रे पतस्ततो धर्म्युपमेत्युच्यते। तदा न नमिबो निद्रमरविंदमभूदिति सा
प्रसिद्धविपर्यया सा सा प्रसिद्धारविंदमुखपोरूपमानो नोपमेयभावस्य विपर्यया सा मुखारविंदस्यो रूप
मानोपमेयभावस्य प्रदर्शनाद्विपर्ययोपमाना मा॥ तदा न नमिवां भोजमं भोजमिव ते मुखं॥ इत्यन्यो
न्योपमा सेयमित्यत्र मुखेनां भोजमुपमीयते। अं भोजेन च मुखमित्यन्योन्योत्कर्षशंसतीति हेतुः। अन्यो
न्यातिशयशसिनीत्वादन्योन्योपमाना मा तन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन चंद्रादिना केनापि सदृश
मित्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरपरसाधर्म्यनिषेधात्। इममित्यं भूतासानिमोपमोच्यते। पद्मं तावत्तवान्वेति।
मुखं पद्मं सदृशं तवैतत्तत्तत्तन्मुखमन्यदपि वस्तु यदि पद्मसमं कां तं किमप्यस्ति वस्तु तन्मुखसममिति
विपूमानिराकरणात्॥ अस्यैव निमोपमा॥ समुच्चयोपमाप्यस्ति। न कां सैवैकमाहादनाख्येन चानं
दजनैकधेन कर्मणस्तन्मुखमिंदुमतेतीति इदृशी। तस्यैव तन्मुखं दधं नदिविदृश्यते दिवि चंद्रमाः न त्व

दं० दी०

॥३॥

पि। इ० पसेवमिदाइमानेवभेदीनकांतिं ततः॥ इत्यतिशयोपमा॥ मप्येवास्याः कांतापामुखश्रीराननशो
भां इति विकल्पनैरलं। अलं प्रतिषेधे॥ पद्मेपिसापदस्येवनकेवलमस्यामुखश्रीचंद्रैरुवाचतिपद्मेप्यस्तीत्य
सावुत्प्रेक्षितोपमा। चंद्रः किलैवमन्यते इति काकुनोत्प्रेक्ष्यते। इत्युत्प्रेक्षाचंद्रपद्मगताकांति सादृश्याच्चमु
खस्येत्युपमा। संप्रसङ्गोपमामाह। पदिकिं विद्वेत्सं सुमुत्तमः तत्तथा विश्रांते लोचनेः पत्रतद्विश्रां
तलोचनं तजेवमुखं श्रिमंधतामिसं दुतामिसं दुतोपमा अदुतत्वं च तथाभूतपद्मस्याभावात्॥ मोहोपमा
इति॥ शशीत्युत्प्रेक्ष्य तत्तंगित्वं मुखं तन्मुखाशमा। इंदुमप्यनुधावामीति॥ तन्मुखं तदेव शशीति मत्वा त्व
न्मुखाशमात्वननतस्ममा इंदुमप्यनुधावामीत्येषामोहोपमा॥ मोहोपमं मुखचंद्रमोर्विवेकानवगतेः। किं
पद्ममेतर्भांतालिः अंतर्भांताली भ्रमरोपस्य तदंतर्भांतालिं। किं लोलेक्षणां मुखं लोले तरले इक्षरो च शु
षी पस्य तल्लीले इक्षरो पस्य तल्लीले क्षणां किं बालदीपं मुखमिति मम दोलापते चित्तं। अतोभांतालिनः
पद्मस्य लोलेक्षणास्य मुखस्य च समानधर्मोपपत्तेः संशय इति संशयोपमा निर्णयोपमामाह। न पद्मस्य

राम०

॥३॥

नान्यत्र तदीक्षणा नामैव नमो पमा भूतत्वात् । तथापि सम एवासी सकल मगरी रं कितो पितृ
 मुखे न सम एव नो कर्षा धायक इति व ह पमा । काश्चित् कामुकः कांतां चाद्यनिकर्तुमिदमभ्यधात् तत्वाख्यानो
 पमा माह । न पञ्चमितीति । सुगमः । असाधारणो पमा माह । चंद्रारविंदयोः कक्षा समानतां समानता मति
 क्रम्य तव मुखमात्मनैव तुल्यमभवत् । परस्परवस्तुनः स्तस्यमानस्यो पमान भूतता भावात् । असाधारणो प
 मा गगनं गगनाकारं सागरः सागरो पमा । इत्यादिना साधारणो पमा पा उदाहरणो द्रष्टव्यः । अभूतो पमा ह
 । सर्वपञ्चमासारः समाहृत इव क्वचित् । तवाननं विभातीति तामभूतो पमां विदुः सकल प्रभासारस्यैक
 त्वं समाहरणमावात् । अभूतेनार्थिनी पमी पमानत्वात् । इत्यभूतो पमा । चंद्रविंवा दिव विषं चंदना दिव
 पावकः । परूषावागिति वक्त्रादिसंभाविती पमानि खलुकदाचित्सुधाश्रुतिमंडलादिषु संभवो न चं
 दनमित्यसौ विक्रिमी पमा । उत्किरणयो र्दृश्या योश्चंद्रपद्मे तयो रग्निसंभवो स्तीति असंभाविती पमा
 । शेषमजु ॥ इंदुविंवादिशेकीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धतं । तव तत्त्वं गिवदनमित्यसौ विक्रिमी पमा । उत्किरण

६०६०

॥ ५॥

मोदयामोश्चंद्रपञ्चविवारत्वादि क्रियोपमेत्युच्यते। चंद्रनीदकचंद्रांशुचंद्रकोटादिशीतलः। स्पर्शस्तिवैस
गिशयंप्रथमंतीवहपमा। चंद्रनीदकादिभिर्बहुभिः शीतस्पर्शस्योपमीपमानत्वादहपमेत्युच्यते। मालोप
मामाह। पस्मिआदित्येआतपस्वख्यं। योमिआकाशेवासुरोदिवस्वविक्रमस्त्वपिलक्ष्मीशोभामधादि
तिमालोपमाअमः। एवंविधो न्यापिमालोपमालंकारेभवतीत्यर्थः। वाक्यार्थोपमामाह॥ वाक्यार्थेनैववाक्य
र्थः कोपिपद्युपमीयते। एकानेकेवशब्दात्सावाक्यार्थोपमाद्विधा। साख्यातंसांसांन्ययंवैवसविशेषंसका
रको। अनेकपदसंदोहः। उपमाकरतिरसाभिधेयामितिहवाक्यंपरिगृह्यतोतस्यार्थोवाक्यार्थेनैववाक्य
र्थेनैववाक्यार्थः कोपिपद्युपमीयते। एतदुक्तंभवति। वाक्यार्थेवमद्युपमानंभवतितथावाक्यार्थेवो
पमेयस्तथासावाक्यार्थोपमा। लक्षणाभाभिधायोदाहरणाभ्यांस्पष्टमितुमेकेवशब्दामुदाहरति। तदा
ननमधीराक्षमाविर्दानदीधितिः। इतिवाक्यंतस्यार्थः। तदानंतत्तुल्यंकथंभूतंअधीरेवपलेअक्षिणी
पत्रतदधीराक्षं तथाविर्भवंतीदशमनदीधितिर्पत्र। अपमेववाक्यार्थः। नमद्वद्मिवालक्ष्यकेसरंभा

राम०

॥ ५॥

तिपंकजं। मङ्गमिवेत्येकएवकारउपमाघोतकः। इत्येकेवकारेपमाव्याख्याता। अनेकेवकारमुदाहरति। नलिन्त्याइवतन्वेग्यास्तस्याः पञ्चमिवाननमिति वाक्यार्थः मयामधुव्रतेनेवपायपायमरस्यत। स्पृश्यनेनवाक्यार्थेनीपमामालेव्यते। नलिनीवपातन्वेगीतस्याः पञ्चमिवयत्कांतिमहिकाशिसुगंधिंचाननंतममामधुव्रतेनेवपायंपांपीतापीता। रस्यतामथानलिन्त्याः पञ्चपीतापीतारमतेमधुव्रतः। एवंमयापिकांतामामुखंपीतापीतारस्यतइति। नलिन्त्यास्त्रेसेकइवकारः। पञ्चमिवेतिद्वितीयः। मधुव्रतेनेवेति तृतीयइत्यनेकेवकारवाक्यार्थापमाप्रतिवस्तूपमालक्षणा माह। वस्तुकिंचिदुपन्यस्यापूर्वंततस्तासधर्मिरास्तेनपूर्वोपन्यस्तेनवस्तुनासमानोधर्मोपस्यततस्तत्सधर्मिरावस्तुनउपन्यसनंसाप्रतिवस्तूपमानामालेकृतिः। कुतः साम्प्रतीतिः पूर्वापरपन्यस्तयोः साम्प्रतीतिरस्तीतिहेतोरितिशब्दोहेत्वर्थवर्तते। यथाहंतीतिपत्वापतैवर्षतीतिधावति। यथेमुदाहरणे। नैकोपित्वादृशोघापिजायमानेपुराजसु। आस्तांतावत्क्रमः। एकौपित्वादृशस्वस्मोराजाजायमानेपुराजसुनेतिप्रतिषेधे। अस्तीतिवाक्यशेषः। इतिपूर्वमुपन्यवस्तुर

६०६०

॥६॥

ततस्तस्य धर्मिणो वस्तुन उपन्यासः। ननु द्वितीयो नास्ति वपारिजातस्य पादपः। यथा पारिजातस्य पादपेन
विविधोऽस्ति तथा तस्य मोन्यो राजानास्तीति पारिजातपादपेनोपमीयमानत्वात्प्रतिवस्तुपमालंकारः। तुल्यप
गोपमालक्षणा माह। अधिकेन समाहृत्य अधिकेन वस्तुना समाहृत्योद्दिश्य हीनमेकक्रियाविधौ एककार्य
कारणं प्रतिपन्नं वंसाचार्याः। स्मृतासिमे तुल्यगोपमा। पथे सुदाहायति। दिवः स्वर्गस्य रक्षायै रक्षणा र्थं पुलो
मारि रिंदो जागर्ति भुवा अपि भुवः पथिव्यारक्षायै जागर्तीति। असुरदानवास्तेन पुलोमारिणा हन्यंते त
पापि सावलेपाः सदैव न पावैरिणो हन्यंते। अधिकेन पुलोमारिणा समाहृत्य न पतेः साम्यमापाद्य दिवौ रक्षणाभ
रक्षणा जागरणा प्रति असुरहरणा च एकक्रियाविधिं प्रतिन पतेः पुलोमारिणा इंद्रेण समता पादनात्। तु
ल्यगोपमा॥ कांसा चंद्रमसंधाम्नासूयोधैर्मैराचार्यवम्॥ राजन्मनुकरोस्तीति सैषा हेतूपमा मता।
कांतिधामधैर्मणिचंद्रसूर्यसमुद्राणामनुकरणे राजो हेतूपमाः। लिंगं स्त्री नपुंसकं वचनमेकदिवहुवचन
चालिंगवचनेभिन्ने विसृष्टौ उपमादूषणोपनालेन समर्थे उपमादूषणं तु तन्पूनाधिकतापि वा। उपमा

राम०

॥६॥

नोपमेपमोऽलिंगवचनभेदोऽन्यूनाधिकतावनदोषायेत्यर्थः किं सर्वत्रलिंगवचनभेदोऽन्यूनाधिकतावनो
पमादूषणमालमित्याह। यन्नोद्बोधगोनधीमता॥ मत्रलिंगवचनभेदेऽन्यूनाधिकतायांचोपमानोपमे
पमोऽधीमन्नीनीद्विजंतेतत्रनदोषइति। अथमत्रधीमंतउद्विजंतेतत्रलिंगवचनभेदोऽन्यूनाधिकतायां
चोपमादूषणमालमेवानधीमदिरभिस्रतंलिंगवचनभेदमुदाहरति॥ स्त्रीवगच्छतिषष्ठीयवक्तृषाप
मानिवेति लिंगभेदः। प्राणाइवप्रियोपमेइतिवचनभेदः। विद्याधनमिवाजिता। विद्याआनीक्षीक्याद
यः। इत्युभयभेदः। अभिमतन्यूनाधिकतामुदाहरति॥ भवानिवमहीपालदेवराजोविराजते। अलंअंशुम
मतः। कक्षामारोखुंतेजसीनयः। स्त्रीवगच्छतिषष्ठीममित्येतद्वारभ्यतेजसानपइत्यंतसौभाग्यंसौंदर्यंन
जहातिनसजति। जातुकदाचित्। अस्तिचक्चिदुद्देगःप्रथीगे। वागिंदोविदुषां। यथेत्युदाहरति। हंसीव
धवलश्वंदइति लिंगभेदः। सरांसीवामखंनभइतिवचनभेदः। भर्तृभक्तोभज्ज्वेवेतिन्यूनता। खद्योतोभा
तिमानुवरित्यधिकता। ईदृशंहंसीवधवलश्वंदइत्यादिवर्ज्यते। सद्भिः कारणं तत्र चिंत्यतामालोच्यतां।

दि० टि०

॥७॥

7

विंलक्षणात् घृतां। शब्दराशेरनंतत्वात् प्रत्येकं परिवर्जनकारणास्य कथमितुमशक्यत्वात् स्वयं स
द्विरू घृतां। अर्थकैः पुनश्चै रूपमो घृत इत्याह। इव वक्ष्यमथाशब्दा इत्यादि। शब्दाः सादृश्यसूचकाः॥
॥ इत्युपमाचक्रम॥ ॥ रूपलक्षणमाह॥ ॥ उपमेव तिरोभूतमेदरूपकमुच्यते। तिरोभूतमेद उपमा
नोपमपमोर्पस्यांसीतिरोभूतमेदा। मथावाहुलतावाहुलतेवेत्युपमा। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या
प्रयोगरतिसमासः। इयमेव तिरोभूतमेदासतीरूपकं भवति। बाहुरेव लतावाहुलतेतिरूपक। एवं सर्व
त्रपोज्यं। अंगुल्यः परवान्यासः इत्यादिवास्तूरूपकं सामान्यस्याभावात्। पूर्वं बाहुलतेत्यादिसमस्तरूपकं
। शेषमजु। स्मितं ज्योत्स्नेतिव्यस्तं मुखे रोपितिसमस्तरूपकं। तान्नांगुलिदलश्रेणि नखदीधिति केसरं
। तान्नांगुल एव दलश्रेणिर्षवत् नखदीधिति एव केसरणिमत्र ततथा। श्रिमते मूर्ध्नि भूपालैर्भवन्नरणापं
कजांचरणा एव पंकजवर्मगुल्य। दीहलादित्वमाशेष्यरूपायितापादेवारेष्यपन्नतां पोदचपशं रूपमि
त्तातद्योग्यस्थानविन्यासात्। श्रिमते मूर्ध्नि भूपालैरित्यनेन तस्य पन्नस्य योग्यस्थानं मूर्ध्नि। मतः पुण्याशि

राम०
॥७॥

रस्येवदीधते। इत्यतः सकलरूपकमिदमित्युच्यते। समास्तपेकंजधर्माभिधानात् अकस्मादेवतेचं डिस्फुरि
तअधुरपल्लवोपत्रतल्लेखं धर्माभिः कणातएवमंजर्पस्ताधते। किंभूताः मुक्तारूचः। मु
क्तानामौक्तिकानांरूकदीधितिर्मांसांतामुक्तारूचः। मंजरीरूकसधर्मावुमजरीलेनधर्माः वुरूपितं। अध
रश्चपल्लवलेनरूपितः। अन्यथाकृता। अन्यथाकृतमनास्यां। मुखंतनरूपितमितिअतएवविधमेवमवरू
पकंनाम। लितांभक्तवोपत्रतल्लेखितं। गलतक्षराधर्मजलेवारिमस्माज्जलं धर्मजलं। आलोहितेश्च
रां। विवरणीतिमदावस्थामीदृशंतेवदनपेकजंअधिकरूपमित्तामुखस्यांगा निमुखावमवान्मुखमेवा
रविंदतांनीतं। आननमेवारविंदलेनरूपितमतोवमविरूपकं। मुखस्यावमविनोरविंदलेनरूपण्यताम
देनपाटलौकंडोपत्रतल्लेखितं। नेत्रेएवांगरूपकमेतात्। एवमनेनप्रकारेणाद्विप्रभतीन्यपिअं
गानिरूपयंतिअत्ररूपकालंकारेयोगयोगौमुक्तत्वापुक्तत्वेभिदाकरीमेदकारिणोयोगयोगोउदाह
रणैः स्वमंसिद्धंति। स्मितमेवपुष्पं स्मितपुष्पंतेनोज्वलं स्मितपुष्पस्यावमविनोगानामवमवानांरू

दि० टि०

॥८॥

8

-

परांचकेषां चितरूपणाश्रयत्वरूपकं नाम तच्च लिखितं रस्यं जायते । मरुत्कृतकपोलेनेति । कपोलत्वेन रूपितं । तन्मुखेन्दुनेति मुखमिन्दुत्वेन रूपितं । नर्तितभलत्वेनेति भलतात्वेन रूपिता । इति विषमत्वेन रूपकं । हरिपादो जयति । किं भूतः । शिरोलम्बजहुकन्याजलांशुकः । शिरोलम्बजहुकन्याजलमेवांशुकं वस्त्रं यस्य स तथा । असुरेभ्यो वलिप्रभृतिभ्यो निःशंकाश्च ते सुराश्चेद्वा दयः । तेषां मानंदः स एव उत्सवः तस्य तत्र वाध्वजः । एतत्सर्वं विशेषणं रूपकमुच्यते । विशेषणं सप्तप्रस्यके तो रूपमणं यदीदृशं पादितस्याप्यंशुपुष्पो ज्वले लोले च पलेनेत्रोत्पले एव लोलनेत्रेनेति । एवमनेन प्रकारेण हि प्रभृतीन् अपि अंगानि रूपमसन्नारूपके लोलेनेत्रे भगौ मन्त्रतत्त्वोलनेत्रभंगमिदं मुखमिति पुष्पद्विरेफणां संगत्या युक्त रूपकं । मन्त्रपुष्पं तत्र द्विरेफ इति पुष्पद्विरेफमोर्गो गात् । युक्त रूपकमेतत् । अयुक्त रूपकमाह । इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नावंद्रिका मन्त्रतत्त्वा । स्निग्धनेत्रोत्पले मन्त्रतत्त्वस्निग्धनेत्रोत्पलं इति ज्योत्स्नोत्पलमोरयुक्तं नाम रूपकं । ज्योत्स्नोत्पलमोरसंयोगात् संबंधाभावादयुक्तत्वे । तथा पुष्पद्विरेफमोगः संगतिर्नैवं ज्योत्स्नेदो वरमोरिति अयुक्तमुच्यते । रूपणादंगिनो ध्वजे

राम०

॥८॥

दंडासुभवति। उतवेचतस्योद्धृत्यत्रापि। नमीलयतिपञ्चा। निनभोम्यवगाहते। नापिनभोध्यास्ते। त्वन्मुखे
दुस्तदाननचंद्रमामामासनांहरणमव्यवस्यति। एतद्विलहं नामरूपकं। कुतः। अक्रियाचंद्रकार्याणंपञ्च
संकीचनभोगाहनां। अन्यकार्यकार्यस्यचमरणस्यकरणात्। गांभीर्येणसमुद्रोत्तीसादिहेतुरूपकं। कस्मा
त्। गांभीर्यप्रमुखैरत्रहेतुभिः सागरेगिरिः। कल्यद्रुमश्चक्रियतो गांभीर्यासागरोभवानौरवास्तां सर्वतः। का
मदत्वादभिलखितार्थः दानात्कल्यवक्षः। समुद्रादिकरणोगांभीर्यादिकं हेतुत्वेनोपन्यास्तं। राजहंसोपभो
गाहं। राजहंसाश्वेतपक्षापक्षिणः। अन्यत्रराजहंसाः श्रद्धाराजानः तदुपभोगाहं। अमरप्रात्प्यसौरभां व
क्रां बुजं मुखां भोजमिति श्लिष्टरूपकं। पञ्चधर्मान्मुखधर्मादर्शनात्। इष्टसाधर्म्यदर्शनात्। होरामुख्यमोः। उप
माः व्यतिरेकाभ्योरूपकद्वितमं मया। गौरास्यसाधर्म्यदर्शनात्। उपमारूपकमुख्यस्यवैधर्म्यदर्शनात्। व्य
तिरेकं नामरूपकवैधर्म्यमुदाहरति। अपमालोहितच्छायो मुदेनमुखचंद्रमाः सलद्वीदमरागस्यचंद्रस्य
प्रतिगर्जतीति। मुखचंद्रमाइतिगौरांतस्यालोहितच्छायत्वंतस्यासलद्वीदमरागत्वेचेति। मुखेनचंद्रम

दि० १०

॥२॥

सा साधर्म्यं प्रतिगर्जति । सन्नद्धोदयरागस्येति उपमाघेति उपमारूपकमुच्यते । चंद्रमाः पीयते देवैर्मपात्तनु
खचंद्रमाः । असमग्रोप्यसौ शब्दश्च दममापूरा मंडलः । असमग्रो घसौ चंद्रमाः । अर्ममुखचंद्रमाः शश्व
दापूरा मंडलः । इति मुखेन चंद्रमसा घमुखचंद्रस्य गौरास्य वैधर्म्यदर्शनात् । व्यतिरेकं च रूपकं । मुखचं
द्रस्य चंद्रत्वमिदमन्योपतापिनः न ते सुदरि सवादीति । तस्यान्योपतापिनः तव मुखे दोषं द्रत्वं न संवादि
। अन्योपतापिन इति विशेषमपि हेतुत्वेन । अन्यस्याप्युपतापजनकत्वात् । इत्येतदाक्षेपरूपकं । चंद्रध
र्माणामाशिष्यरूपणात् । मुखेदुःखेति चंडिमां निर्दहति निर्दमेदसाक्षेपः । भाग्यदोषो ममैवेति । नि
दाहो नाम बहिर्धर्मः । चंद्रधर्मो ममैवाममदृष्टदोषान्मुखे दोषोऽस्ति समाधानरूपकं । मुखपंकजं
गेस्मिन् भूलो न तर्जकी तवाली त्वान् संकरोतीति । मुखपंकजत्वेन मुखपंकमेव रंगदभूलता सेवतर्जकी
ति रूपं रूपकं । नैतन्मुखमिरं पद्ममिसां दिः मुखदिवंति वृत्तैव पमत्वेन रूपणात् । उदासितगुणो
त्कर्षतश्चापह्वरूपकं । तत्त्वस्य मुखादेरपह्वात् । इदानीमुपहरन्नाह । न पर्यंतो विकल्पानां रूपकोप

राम०

॥२॥

मयोर्पतः। दिश्रात्रंदशितंसद्विरनुक्रमन्मीयतामिति सुगमं॥ दीपकालक्षणा माह॥ जातिगु
णक्रियाद्वयवाचिनैकवर्तिना। महावाक्योपकारश्चेतदातदीपकंपथा॥ जात्यादिवाचिनावाक्यैकदे
शवर्तिना सकलं वाक्यं धोत्यते। दक्षिणोदक्षिणादिगायातः परं जीर्णं हरती। वीरुधामित्यादिनोपातः प
वनशब्दएव न तां गीतां मानमंगमकल्पते। एतदपि धीति तवान् आदिक्रियादीपकमाह। चरंतीत्यादिनो
पातेन क्रियापदेन सकलं वाक्यं दीपितं। चतुरंभोधिवेलोघानेषु दंतिनश्चरति। चक्रज्वालादिकुंजेषु तथा।
लोकाभिधानपर्यंततटेषुकटकेषुकुंदभासो गुराणाश्चरंति। श्यामलाः प्राविशेयामिदिशोजीमूतपक्तिभिः
। श्यामला इत्यादावुद्योती गुरावाची शब्दः तेन सकलं वाक्यं धोति तं। भुवनश्च न वशाद्वल एजिभिश्चामला
ः। विष्णुनाविक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः। इत्यादावपातेन विष्णुनाविक्रमस्थेनोत्थादिदीपकान्पुक्ता
नि। एवमनेनैव प्रकारेण मध्यांतमोरपि वाक्यमोर्दर्शयिष्यामि को निचितानि तद्यथे सुदाहरति॥ कला
पिनेति मध्यवर्तिना शब्देन जातिवाचिना सकलवाक्योपकारकेन नत्संगमंति दधिं वध्नंति चेति सर्वत्र क

६०६०

॥१०॥

10

लापिइति संवध्यते। मंदो गंधवहः शारो वहि रिंदुश्च जायते। चर्चचंदनवा तश्च शस्त्रपातप्रवासिनी जा
यत इत्यनेन मध्यवर्तिना क्रियावाचिना शब्देन सर्वत्र संवध्यते। जलं जलधरो हीरं किं सुमंधनं नौवलं॥
कुलं गृहा शिखं हीनां पतदेव वलं। वलवच्चतुडितां दामपतद्वलं। वलमि सनेन मध्यवर्तिना द्रव्यवाचिना सर्व
वाक्योपकारः॥ त्वमानीयो त्वलं करोमि शस्त्रं शरासने कृतं। मयापि मरणो वेतः कृतं। कृतमि सनेन क्रि
यावाचिना अंतवर्तिना सर्ववाक्योपकार इत्यंत क्रियादीपकं। मुक्तः श्वेता विषो ददौ पक्षः। मुक्तः पक्षः
श्वेता विषो। श्वेदमसो ददौ। पंचशरस्य सः। स च मुक्ता विः पंचशरस्य ददौ। स च पंचशरो रागस्य ददौ। रा
गोपि पूनारस्य स वः श्रिमो ददौ। इदं तावदादि दीपकं। आदौ पादे व्यवस्थितं अवरावाचिना शब्देन सर्वत्र
संवध्यते। ततश्च द्विशब्देन क्रियावाचिना सर्वत्राभिसंवध्यते। तथापि आदि दीपत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी।
पूर्वपूर्वव्यपेक्षत इत्यवशीला वाक्यमाला प्रमुक्ता। पूनारस्य स वः श्रीरागमपेक्षतो रागोपि पंचशरं पंच
शरोपि चंद्रमसं स च मुक्तपक्षमिति हेतोर्माला दीपकमुच्यते। अवलेपं दर्पमनंगसावर्द्धमंति। वला

राम०

॥१०॥

हकामेघाः कर्षयति धर्मस्य अवलेपमास्ते नोदताः शीकरा ये धांते तथा विधावलाहकाः स्वयमेव
तद्वाचये। अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च। क्रिये विरुद्धे संयुक्ते। अवलेपपदेनादौ व्यवस्थितेन
पद्यप्यखिलवाक्योपकारः स्यात् तथापि वलाहकपदेन च व्यवस्थितेन सकलवाक्यमुपकृतं। तथापि
क्रिये विरुद्धे विरुद्धार्थाभिधायिकेः संयुक्ते वलवर्द्धनकर्षणलक्षणोत्तमो विरुद्धार्थदीपनाद्विरुद्धार्थदी
पकमिदं। एकार्थदीपकमुदाहरति। हरसाभोगमाशानांगह्लाति। ज्योतिषानक्षत्रतारकादित्यचंद्र
मसंकीर्णतेजसांगरामाच्छादयति। आदत्ते वाद्यसेप्राणान् आक्षिपति। आसौ जलधरावलिः। स्वयं
व्याचये। अनेकशब्दोपादानात् क्रिये वैकाप्रदीप्येते। हरति गह्लासादत्ते इत्यनेकशब्दोपादानं। तस्मा
देकैव क्रिया अभिधानार्थं जलधरावल्यात् स्थिता स्थितमादीप्यते॥ एते मतंगजा हृद्यगंधवहंति। हृद्यं
गंधवहाः सुगंधदानप्रवाहाः तुंगामहांतः कृष्णामातंगाः। नमंतीति मध्यवर्तिक्रियमापद्यपि सकल
वाक्योपकारः तथापि धर्मे हृद्यगंधवहादिभिः अभिन्नानां सदृशानामभारणाद्यनानां हस्तिनां वभ

द० ६०

॥११॥

परणेनैव संबध इति हेतोः। श्लिष्टार्थदीपकं। अनेनैव विधानेन शेषाणामनुक्तानामपि दीपकेऽलंकारे
विकल्पानामनुगतिविधातव्याविबक्षणेः॥ ॥ अर्थोभिधेयः स आ वर्तते पयासार्थ इति। अर्थस्यावर्त
नमर्थ इति। पदं सुवर्तंति उत वा तस्यावृत्तिः पदावृत्तिः उभयपार्थस्य पदस्य वावृत्तिः रूपावृत्तिरिति नि
धावृत्तिः। दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं। दीपकस्थानीयमेव। पथे सुदाहयति। अत्र प्रावृषिविकसंतिक
दंबपुष्पाणिः स्फुटतिः स्फुटविकसने विकसंतिकुटजद्रुमाः। कुटजानामुद्गमाः कुटजपुष्पाणि। उन्मीलं
ति च कंदल्यः मीलनिमीलने वर्तते। उन्मीलने विकसनमेव। दलंति कुभानि च। दल इत्यमं धातु विशरणी
उच्यते। विशरणां च विकसनमेव। तेन सर्वत्रैते विकसनमेवाभिधीयत इत्यर्थ इति। विकसंति स्फुटंति
उन्मीलंति दलंति चेति पदभेदेऽप्यर्थभेदात्। पादवृत्तिमाह। उक्तं ऋयति उर्ध्वकंठं करेति मेघानां मालावर्ण
कलापिनां समूहाणां मूर्तां चोक्तं ऋयति। उत्सुकमतिमानसं मकरध्वजः। यद्यप्युक्तं ऋयतीति पदं द्विरा
पतिततथाप्यर्थो भिन्नः। एकत्रोहीयते परत्रोत्सुकमति। उभयप्रावृत्तिमाह। विश्वं जित्वा भवानत्र विरस

एम०

॥११॥

वरोधनैः। विश्वं महीतलं जिह्वा भवान् विहरति क्रीडति। अवरोधनैरंतःपुरस्त्रीभिः। विहरत्यप्सरेभिस्तैरि
पुवर्गे दिवंगतः। तेषां सह संग्रामे भिमुखे भूत्वा मृतौ यः शत्रुसमुहः स्वर्गगतः सन्नेप्सरेभिः सह विहरति
। अत्र विहरतीति न शब्दो भिनौ नाप्यर्थश्चेत्युभयस्य शब्दस्यार्थस्य वा वृत्तिरित्युभयमावृत्तिः। आक्षेपलक्ष
णमाह॥ ॥ प्रतिषेधोक्तिरक्षेपः। प्रतिषेधवचनमाक्षेपः। इत्याक्षेपालंकारस्याक्षेपभेदानं स्मादनं तता। आ
क्षेप्यं त इत्याक्षेपाः। धर्माधिर्मादमस्तेषां भेदाः विशेषास्तेषां मानं स स्मादनं तताऽपर्मं तता। अनंगः पंचभि
र्वारोः पोष्यैर्जगद्दिश्वं व्यजयत विजितवानिति। इदमसंभाव्यं। न हि पंचभिर्वारोः पुंसो नंगस्य जगत्स्य
जयः संभवतीति। इत्यनंगजयमोगबुद्धिः केन चिदाक्षिप्यते विवित्रावस्तुशक्तीनां वै विन्मात्रे। अचिं सौ
हिमं नौषधीनां प्रभाव इत्यनेन हेतुना अनंगजयस्याप्रतिषेधात् प्रवृत्ताक्षेपः। कुतः कुवलयं करौ करौ
करोषि कलभाषिणि। किमपांगमपयी प्रापयी प्रमेव। करणवतं सस्यो सलकार्पकरणासामर्थ्यवतः किं
कुवलयमावतं सेनेति। काचिकां ता करौ कुवलयं कुर्वत्येव प्रियेण भर्त्रा वादुकारेण निरुध्यते। करौ कुव

दं० टि०

॥१२॥

लममकापीस्त्रिमिति वर्तमानाक्षेपः॥ सत्वंब्रमीमिनत्वंमांद्र्युवह्नमलप्सते। किंविशिष्टेनअन्यावुं
वनसंकांतलाक्षारक्तेन। अपरस्त्रीचुंबनेनसंकांतोमोलाक्षारसुतेनपद्रुक्तंवशुस्तेन। अमंभविष्य
दाक्षेपः प्रागेवपूर्वमेवापरस्त्रीचुंबनेनसंकांतोमोलाक्षारसुतेनपद्रुक्तंवशुस्तेनाअमंभविष्यदा
क्षेपः। प्रागेवपूर्वमेवापरस्त्रीसंगसंभवादतिमनस्विनीकाचित्कांतंप्रियंमस्मादरुद्धरुद्धे। कदाचि
दपराधोस्यप्रियतमस्यभविष्यतीति। भाविभविष्यतिगम्यादपद्रुतिभवतेरित्। इत्यनागतापराधम
तिविधानकरणादमंभविष्यदाक्षेपउच्यते। तवतत्त्वंगिमिष्येवरुद्धसंगेषुमादवं। केतोमिष्येतत्तुअतो
मंमदिसत्संमदून्येवांगानिकिमकांडएवरुजंतिमामिसमेधर्माक्षेपः। मादवंनामयोगमाधर्मःसतद्वि
रोधेनाकर्म्मणामतोपमुपकामुकेनाक्षिप्तमिति। सुंदरीसेवविवेकः। केनजायतेपतःप्रभामाचंहित
रत्नदृश्यतेनानसंशयः। दुष्टाश्चफुल्लानिवुलानमतावास्मि किंविदांसकार्याक्षेपः। मरणानामपकार
णान्तराश्रयःप्रतिषेधःमरणकारणस्यविरहिणोजलदागमस्यसद्भावो॥ नचिरंममतापामतवमात्र

पुनः

112211

मविध्यति। यदि मास्यसि मातव्यामित्यनुज्ञाशेषः। त्वमिगतेक्षणा मपिन जीविष्यामि ततस्तापो न मवि
ष्यतीति आत्मनो मरणं सूचयन्सा प्रियमात्रा निविध्यते मतः। धनं च बहुलभ्यं ते इत्यादौ प्रमुखाशेषः। कु
तः। प्रसावशाणामानिवेधं सा हेतुकारणानि प्रियमात्रा विरोधिनः। यो हेतुः प्रियप्रस्थानं निविध्यते स ए
कोपि नास्ति। तथापि प्रियमास्माभाः। इति प्रभुत्वेन प्रियमात्रा निवेधो मतः। जीविताशावलवती। इत्यना
दराशेषः। मतो गच्छवाति मवाकां तदसनादखद्वः। प्रमुक्तमनुरक्तमा प्रियप्रपाशोऽस्यामां रूंधत्या निर
कुर्वन्त्या। गच्छगच्छसीत्याशीर्वचनाशेषः। मस्मादाशीर्वद्वर्तना आशीर्वद्वचनेन कांता मात्रा निवि
ध्यते॥ ममापि जन्मतत्रैव देहो भूपाद्यत्र गतो भवान्। त्वमिगतेक्षणा मपिन जीवामीति स्वस्य मरणा सूच
नात्। यदि सत्येव मरणमात्रा ते काप्यान्वास्ती गच्छतीत्यया। अहं पुनरेद्यैव रूढास्मि स्वीकृतास्मि। रं ध्रा
न्वेषणो न शिद्रान्वेषणो न मस्युना। भवता सह विमोगेन मरणमेवावश्यकमिति परुषाक्षरपूर्वकं स्वम
रणमावेदयत्या मतः। कांता मात्रा निविध्यते ततो पंपरुषाशेषः पश्यते। गंता चेद्गच्छेति। हे प्रिय मद्यवश्यं

दि० ८

॥१३॥

13

गंतामवानतर्हि गच्छतां गतेति भविष्यति लुट्। प्रथमपुरुषैकवचने लुट्। प्रथमस्य दाबौव सदति डि नि
छिलोपेरूपम्। तूरांशीघ्रंतव करंयांति मास्येति। पुराणां पशब्दाः पुराणांतीति भविष्यति लुट्। पुराणो गे
पुराणावंतो निवांतो निवांतो यौ। आर्तबंधुमुखोद्दीर्णदिः। खितबंधुनोदीरिताः। प्रयाणाप्रतिपंधिनः प्रया
णां प्रतिवधंतीति प्रयाणाप्रतिबंधिनः। इत्येवंशीलाः। मपि मतायां महधुहसुकथंभवान्यास्यतीति स ए
षसाविद्याशेषः। सविबोमासस्तस्यभावः साविब्यंतेन प्रियप्रयाणानिषेधात्। गच्छेति वक्तुमिच्छामि मा
गाइति वार्ण। निर्गच्छति मनुखात्। अहं किं करोमि। स एष मत्ताशेष उच्यते। अनेन वस्तुनिरुतस्य प
क्षस्यानर्थक्योपदर्शनात्। आनर्थक्यं विपरीतफलोत्पत्तेः। गच्छेत्तस्य विपरीतं फलं मागाइति। प्रसि
तस्य मागाः कृमास्यतीति मंगलमेतद्यतः। क्षणादर्शनविघ्नापपक्षस्य दापकुप्यतः। तव प्रयाणांगमने प्रे
मां माणो वल्लभस्य मदीयस्य वहिः। तयामदीयं प्रेमे वद्वयं। नाहपक्षस्य दापकुप्यति। प्रेमविरहव्य
थां सहिष्यते न वेति स एष परवशाशेषः। यत्तस्मात्प्रेमपरतंत्रमाप्रेमपराधीनया तमाकांतया त्रायानि

राम०

॥१३॥

विध्यते यात्रया प्रियतमस्यान्यर्पस्य मरणास्योपदर्शनात्। सहिष्ये विरहमित्याद्युपायाक्षेपः। यतो
दृश्यां जनन्यासनामोपायः। सुदुःकरतन्मसापसुः प्रस्थाने स्थिते ज्वरहरतश्चकंचूडालंकारवदस्या
शक्यानुष्ठानत्वात्। प्रवृत्तौ वमुखाद्वारणी। प्रपामीति गच्छामीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लि
पडर्थे लिङ् विधानं। इदानीहे मम वल्लभ मम प्रतागच्छतापिलपामपि मंदप्रमत्ता विगतस्थे हेनस्थिते
नापिकिं। रोषाक्षेपोपेनाम। उद्दिक्ते ह निर्वृत्तगतात्मना समधिकस्नेहविनिमयात्मना संरक्ष्य कुपि
तमारब्धं प्रपारां निविध्यते। नाघ्रातं न कृतं करोस्त्रीभिर्मधुनिनाप्यितं। स्त्रीभिर्न दितं स्वीकृतं मधंचक
षेन निक्षिप्तं तद्विषादीधिकास्वेव विशीर्णमुत्सलं। असावनुक्रोशाक्षेपः। सानुक्रोशश्चोत्सले। तद्योग्यं
उत्सलयोग्यं यत्करणी घ्राणाद्यतंसकरणादिव्यावर्तनादिभावं प्रभावं प्रदर्श्य शोच्यावस्थोपदर्शनात्
। अर्थो न संभूतः कश्चिदिसादिरनुशयाक्षेपः। यस्मादनुशयाक्षेपः। यस्मादनुशय उत्तरं अधिको यथा
भवत्येवमर्थजिनादिव्यावर्तिदृष्टितास्वंगतापुषा दृष्टे न केनापि। अमतात्मन्यमृतस्वभावे। यद्गानी

दि० टि०

॥१४॥

द्वेषरिपप्रतिस्पर्द्धिनि। स्निग्धतारके अक्षिपते स्निग्धतारके यत्र मुखे दौ आननचंद्रेण कास्मिन्सति
तरेण मुखेन किमिदुनेति मुखेदुराक्षिप्तः। प्रतिबद्धतरेण किमिदुनेति अनेन गुणानमत्ता सकादीनोरा
चंद्रवर्तिनः। तत्समान्दमुख्यचंद्रसमानदर्शयित्वेति शिष्यन्ते पक्षपातिविधः। किमयं शरदं भोदः किं वा हंस
कदंबको शरदं भोदहंसकदंबकयोधवलिम्बासादृश्यते विभ्रांतचित्तस्य संशय उपजायते संशयपक्षेपो
निषेधः। रूतंकूजितं नृपुरसंवादिनृपुरखानुकारिस्तूपते तन्न तोपदः शरदं भोदः किं हंसकदंबकमेवा रूतं
नृपुरानुकारीत्यनेन संशयस्याक्षिप्तत्वात् संशयपक्षेपः। वित्रमाक्रांतविश्वोपि विक्रमस्येन तप्यति। कदावा
दृश्यते दृश्यते तस्मिन्कीर्णस्य हविर्भुजः। अयमर्थीतराक्षेप उच्यते। यत्र आक्रांतसकलमहीतलोपि विक्र
मस्तवनशाप्यतीति। अनेन प्रवृत्तो विस्मयोपेन निवर्त्येति निषिध्यते। अर्थीतरस्याग्रे प्रदर्शनात्। साधर्मि
णाः विक्रमसमानस्यानश्रूपसेनैर्द्रव्यं ददासीति कदाचन। दात्रात्वमिति नस्तोऽमुमर्हसि। स्वमेवात्मी
मत्वेह मत्वा गृह्णंति। मत्सस्तद्धनमर्थिनः। तव सत्यागो हेतुः। सच स्यागलक्षणो हेतुराक्षिप्तः। यतो भव

राम०

॥१४॥

दीपं पदितं तत्स्वकीयमिति मत्वा हे - शेषः अनमेव दिशान्येपि विकल्पाः शक्यमहितां कितदिसा
दिवुमुत्सायां विकल्पमिदमभिधीयते। अन्यथा विकल्पाः शक्याः जहितुमिति स्यात्॥ तदुक्तं भाष्यकारेण
। न शक्यं चरमपहर्तुमन्यथा॥ ॥ अर्थोत्तरन्यासलक्षणमाह॥ ॥ ज्ञेयसोर्धान्तरन्यासो वस्तुप्रस्तुत्यकिं
व। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो मोन्यस्य वस्तुनः। वस्तुकिंचित्प्रस्तुत्यतस्तत्साधनं वदन्त्यहस्तु तस्य
न्यास उपस्थापनं सोर्धान्यासः। प्रकृतादन्योयः सोर्धान्तरन्यासः। तमद्वयं दिशति। विश्वं कृत्स्नं व्याप्नोति
वंशीलस्तद्वर्मा तत्साधुर्वा विश्वव्यापी। विशेषेकस्मिंश्चिद्विशिष्टेति तिष्ठतीति विशेषस्थः। श्लेषेणानेका
र्थवाचिनावितः। शेषाविद्धः। विशेषो विप्रतिषेधः। सहानवस्थानलक्षणमः परस्परपरिहारस्थितिर्वसो
स्थास्तीति विशेषात्त्वान्। अपुक्तमसंबद्धं करोतीति अपुक्तकारी। पुक्तः संबद्ध आत्मा मस्यासौ पुक्तात्मा। पु
क्तश्चासावात्मा च। पुक्तश्चासावपुक्ताश्च पुक्तापुक्तः। तथा स्य पुक्तो यो विपर्ययो व्यसपः। अपुक्तापुक्तः। इ
त्येवं प्रकारमेव। अर्थविशेषाः प्रयोगेषु अस्मार्थोत्तरन्यासस्य काव्यादिषु लक्षिताः। उदाहरणमात्रेण

दि. १०

॥१५॥

श्रव्यापीममतीनां रूपव्यक्त्यैतज्जुचरूपस्य घनापनिदर्शयेते ॥ ॥ भगवंतौ कृतिनौ जगत्त्रिभुवनस्य नेत्रे सुषी-
चंद्रमसावपि पश्यगच्छत एवास्तंगच्छत इत्यत्र क्रिमापदात्तरत एव का सोऽसन्ना योगं व्यवहिनति तदुक्तं । विशेष-
षणविशेषाभ्यां क्रिमाचसहोदितः । व्यवहिनति धर्मस्य निरानेव्यतिरेकतः । अयोगं योगमपरैरस्य ता योग-
मेव च । इति प्रस्तुत्या न्यवस्तु तत्साधनसमर्थस्य न्यासमन्यस्य वस्तुनः । - ध्याः निमतिः केन लघ्यते । निमतिरवश्यं
भुवि तव्यता केन लघ्यते न केनापीति किमा सर्वनाम्नां सामान्याभिधापिनां निमते रलंघिनीयता प्रतिपादनं वि-
श्वव्याप्तीति विश्वव्यापी । विशेषस्य मुदा हरति ॥ ॥ पमो मुचः परीतापं हरंसे तेशरीरिणामित्युपन्यस्य वस्तु-
तत्साधनसमर्थस्यान्यस्य वस्तुनो न्यासः । तथा सलाभो महतां परदुःखोपशान्तये । महता सलाभो न कनीय-
सामिति विशेषस्यः । श्लेषा विरुद्धमुदाहरति ॥ ॥ ३त्वादपतिलोकस्पृतिमलमसारुतः । एतदेवोत्तरं ह-
नसमर्थमिति ॥ ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्यो वहंति प्रियं । दाक्षिण्यस्य भावो दाक्षिण्यतेन संपन्नः कस्य प्रियं
नावहति सर्वस्य सुखमावहतीति । दाक्षिण्यं दाक्षिण्यदिग्भावावो वा योरन्यत्र दाक्षिण्यमुपरोधशीलता अ-

राम०

॥१५॥

नुकं पपरातावेति श्लेषा विद्धः। विरोधवानुदाहि यजे। जगदाह्लादपत्येषः मलिनोपिलोच्छनवानपि निशाक
 रः स्वपं मलिनस्य जगदाह्लादकारित्वं कथमिति विरोधः। अनुगृहाति हि परान् स्वपं सदोषोपि द्विजश्वर इति
 विरोधवान्। पुक्तकारी उदाहि यजे। मधुपानकलात्कंठान्निर्गतौ प्यलिनां धनिः। कटुर्भवति कर्णस्य कामि
 नीदपितासमंगलं समानानां कटुत्वमेव समर्थं यजे। पापमीदृशं कामिनामित्युक्तं करोतीत्युक्तकारी। म
 धुपानकलात्कंठान्निर्गतौ प्यलितां धनिः। कलिकर्णमधुर इति युक्तं। एतद्विपरीतमित्युक्तात्मोच्यते। अममं
 मो — — — किं विशिष्येत्याह॥ उभयवर्तिनः। उभयत्र समुद्रपुरुषमोर्वर्तत इति उभयवर्तिनः समुद्रस्य भव
 तश्च वपुरेव भिन्नं नान्यथाभावमन्यदित्येके — वपुषा व्यतिरिच्यमानत्वादेकव्यतिरेक उच्यते। अभिन्नवेत्तौ
 भिन्नमपि दौगंभीरो वराशिः समुद्रो भवानपीत्यभयोः सादृश्यं भिन्नवेलादीनां आपाद्यव्यतिरेकधर्ममाह
 । असावं जनसंकाशः समुद्रः क्लृप्तवर्णाः। त्वं पुनश्चासी कच्छविः तप्तकमकद्युतिरित्युभयव्यतिरेकोपमं। चभयोः
 समुद्रपुरुषमोर्वेदको विशेषकारिणो क्लृप्तकृष्णतापिशंगतागौरतावयततस्मात्प्रगदर्शितौ भिन्नाव

दि० १०

॥१६॥

स ३
क्राविसाह। त्वं समुद्रश्च दुर्वीरो दुःखेन वार्षते इति दुर्वीरः। तथा दुष्टवारि उदकं शारं पस्पदुर्वीरो दुःपापार्थे सम
स्यते। तेन कुगति प्रादय इति समासः। महत्सत्त्वं पस्प समाहासत्त्वं त्वं तथा महोतः सत्त्वाः करि मकर सस्यादपो मत्र
समहासत्त्वं तौ १ तथा हेतौ जसाश्चान्नेरा परै रनभिभवनीयेन वर्तते इति स तेजास्त्वं समुद्रोऽपि महा तेजा मह ते
जो व उवा मुख मभवो पस्प तौ स तेजसौ। इत्थं समुद्रस्य भवतश्च दुर्वीरादिभिर्धर्मैः साम्यमापाद्य व्यति तिरेक
मापादयति। इयता पु वयोर्भेदः समुद्रो जलात्मा जलस्वभावः पदुर्भवान् स एष श्लेष इति गृह्यतां। कुतः श्लेष रूप
त्वात्॥ श्लिष्टमिष्टमने कार्यमिति वचनात्॥ सह आक्षेपेन वर्तते इति साक्षेपः। तथा सह हेतुना वर्तते इति स
हेतुः। दर्पितं तदपि द्वयं। तत्र साक्षेपमुदाहरति। स्थितिवानपि धीरोऽपि श्लानामाकरोऽपि सन्॥ मकराकरो भ
वानिवा स्थिति मत्वादिगुण संपन्नोऽपि तव कक्षां भवता साम्यं न पात्येवेति प्रतिषेधोक्तिरक्षेपः। प्रतिषेधो
पि सलिनो मकरालयस्त्वं पुनर्निर्मलघे स आक्षेपो न्यतिरेकाश्रयो म आश्रयात् स हेतु रूच्यते। वहन्नपि स
ही कृत्वां स शैलद्वीपसागरं। मही शेषो नाग एजो वहन्नपि दधानोऽपि ततो नि कृष्यते। न विशिष्यते। कस्मा

राम०

॥१६॥

इजंगा ना मुरगाणां भर्त्तृभावात्। विभर्त्तीति भर्त्ता भर्तुर्भावो भर्त्तृभावः। तस्माद्भर्त्तृभावात्। भुजंगाधिपत्वाद्देतो
: त्वं पुनर्भुजंगा नां विठानां भर्त्ता किं तु आपाणामिति शब्दोपादानसादृश्ये व्यतिरेकोपमीदृशानंतरे व्याख्यातः
। इदानीं प्रतिपमाजसादृश्योप्यसि व्यतिरेकः सोभिधीयते। तत्सुखं कमलं चेति द्वयोर्मुखकमलयोर्भिदाभेदः
। अत्र मुखारविंदयोर्नशब्दोपात्तं सादृश्यं किं तु प्रतिपमानं कांतत्वमिति प्रतीयते सादृश्यं वस्तुनो द्वयोर्मदु
दकथनस्य व्यतिरेक इति। व्यतिरेकार्थमाह कमलं जलसंगेहि जलोधारं त्वदीयं मुखं तु त्वदुपाश्रमं। तत्सु
श्रमो मस्य त्वदुपाश्रमं त्वदाचारं। अविद्यमानोऽभूविलासो यत्र तदभूविलासं व्यस्य घोमदशागोयेन तदस्य
षमदरागं संगेरुहं। इदं तु नयनद्वंद्वं तव तदुगाभूषितं। भूविलासमदरागभूषितमिति व्यतिरेकः। स्वरूपमेव
भूमापि विभागीकृत्यो न रक्त्यपरिहारात्। व्याचष्टे। पूर्वस्मिन् त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदेति
। अत्र भेदमात्रोक्तिर्मुखकमलयोर्भेदमात्रातिरिक्तं कमलं जलसंगेहितं त्वन्मुखं त्वदुपाश्रममित्यनेन पुनराधि
क्यं दर्शितं। अभूविलासमस्य षमदरागं संगेरुहमित्युक्तं। इदं तु नयनद्वंद्वं तव तदुगाभूषितमित्यनेन संगेरु

दि० ८०

॥१७॥

हान्मुखस्याधिक्यदर्शनात्। वैलक्षण्यं सादृश्यव्यतिरेकस्य च सादृश्यं प्रदर्श्यद्वयोर्वस्तु नोक्ततोभेदकथनमिति
सादृश्यमप्यव्यतिरेक इति। स चे पुनरन्यः पूर्वस्माद्विन्नं प्रदर्श्यते। तन्मुखं पुंउरीकं च॥ उभे फलैतथासुरभिगंधिनी
। मुखकमलमोः फुल्लत्वादिना सादृश्यं। व्यतिरेकमाह। नमद्भूमरं भोजं लोलदृष्टिमुखं तव। सुगमं च॥ चंद्रोयमं
वरोत्तंसः॥ उत्तंस इव उत्तंसः॥ शिरोमंडनं कुसुम उत्तंसः शिरोमंडनं कुसुम उत्तंस उच्यते॥ हंसीपंतोपस्य भूषणं जल
स्याभरणं। नभोनक्षत्रमालीदं नक्षत्रमालास्यास्तीति नक्षत्रमाली वद्धादिषु पाठादिनि। इदमुक्तमुदंपमः॥ उ
क्तकुमुदंपमः॥ स्वयमाचक्षोप्रतीपमानसौक्ष्मादि साम्यमप्यविषदं भसीः। भेदः कृतः परस्परं वैलक्षण्यं कृतं। त
थाप्रतीतिशुद्धोश्च चंद्रहंसयो रस्मिन्भेदः। कृत इति प्रतीपमानशब्देनानुपातं शौक्त्यादिना साम्यं समताप
मोः प्रतीपमानो शौक्त्यादि साम्ये विषदं भसीतपो रस्मिन्भेदः कृतः। नभसस्तावतोपाध्यतिरेको नक्षत्रमा
ली सनेन शब्देन पमस - नभसो व्यतिरेकः॥ उक्तमुदमित्यनेन चंद्रापमवरोत्तंस इत्यनेन हंसचंद्रस्य व्यति
रेकः। हंसीपंतोपमभूषणमित्यनेन हंसस्य चंद्राध्यतिरेक इति। कथं भूतमोः प्रतीतशब्देनानुपातः शुद्धिर्हा

राम०

॥१७॥

वल्यंतपोरिति पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुपपत्तापि भेदकाभंगनेत्रादिभ्यस्तद्वत्संभोजमिति लोलदृष्टिमुखं तवे-
 तितत्र भंगनेत्राद्यन्योन्यसदृशमिति तस्मात्सदृशव्यतिरेकस्य पुनरन्यः प्रदर्शयति तदतिपदुक्तं तदुपसंहृतं
 । तदेवं भिन्नाभिन्नजातीनामव्यतिरेकमभिधाय जातिव्यतिरेकमुदाहरति । अरलालोकसंहाय्यं । रत्नानां
 वेदूर्ध्वपद्मरागादीनां आलोकः प्रभारलालोकः । तेन संहृत्य तदतिरलालोकसंहाय्यं । अरलालोकसंहाय्यं र-
 लदीप्त्याऽपनेतुमशक्यं । तथाहाय्यं आहर्तुमशक्यं ॥ सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिरोधकरं लोचनाधकरं । मृतां यौवन-
 मदीदृशानां । यौवनप्रभवं तमोरागविशेषः । स्वयं व्याचष्टे । सजातिव्यतिरेकोपेतमोरागाख्यं तमोदृष्टिरोधि-
 तमातुल्यं तदृशनव्याघातकद्येन समं । भिन्नमन्यैरलालोकसंहाय्यं सूर्यरश्मिभिः श्लाहाय्यं तमोभेदमन्यै-
 स्तमोधर्मैर्भिन्नमदर्शयन् ॥ ॥ विभावनामाह ॥ ॥ प्रसिद्धहेतुव्याख्याभावेन यत्किंचित्कारणांतरं । यत्र
 कार्ये विभाव्यते निनीयते सा विभावनीयते ॥ तथा सर्गिकत्वं वा स्वाभाविकत्वं वा यत्र विभाव्यं सा विभावना
 । तामुदाहरणैः स्पष्टमिति । अपीतशीत्रकादं वपानपीतं न पुंसकेभावेत्तः । न विद्यते पीतं येषां ते पीता

मोपन्मप्रादुर्भावो यस्य तदपीतादिपन्म। किंलन्यहेतुजं। अन्यः प्रसिद्धो हेतुः अन्यहेतुः तस्माज्जातमन्यहेतु
जं। अविद्यमानहेतुकंच तस्योभयस्याहेतुकस्य च विवक्षितविरोधिताविरोधाभासः वक्तुं निसर्गसुरभिः च
पुख्याजसुंदरं। अकारणारिपुश्रंद्रीति। मितः सुहृत्समे। जातीफलादिमुखवासहितमपि मुखं निसर्गेण
स्वभावेनैव सुरभिः। आभरणदिनाव्याजेनापिरम्यं। चंद्रोदयतज्जनितवियोगाघथापीडीता संजातमनो
रमावारीचनानां निमित्तं वैरी निर्निमित्तः उपकारनिरपेक्षः सुहृन्मित्रं ममसः। निसर्गादिपदैरत्र हेतुः सा
क्षान्निवर्जितः। हेतुभावे फलं कार्पत्य सुरभित्साद्युक्तं। साविभावनेत्युपसंहृतं। समासोक्तिरक्षरामाह॥
॥ वस्तु किंचिदभिप्रेत्य तज्जुल्यस्यान्यवस्तुनः॥ उक्तैः संक्षेपरूपत्वात्सा समासोक्तिरिष्यते। वस्तु किंचिदभिप्रे
दुष्टमनभिधेयं। चेतनमचेतनं वा अभिप्रेत्य मनसि निधाय तज्जुल्यस्याभिप्रेतवस्तु सदृशस्यान्यस्य वस्तु
नोपदभिधानं उक्तैः सा समासोक्तिः कथ्यते। कुतः पुनरेवं विधोक्तिः समासोक्तिः संज्ञां लभत इत्याह। संक्षि
प्तरूपत्वात् संक्षिप्तरूपं पस्याः सा संक्षिप्तरूपा तद्वात्। तामुदाहरणे न स्पष्टमिति। पिवन्मधुमया कामं भ्र

दं० ८१०

॥१९॥

नैमरः फुल्लपंकजे । अप्सं नदसौरभ्यं पश्य च वतिकुञ्जले । इति पौळो गनावद्वरति रागस्य कामिनः कस्यां चि
द्वत्तापामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते । सुगमं । विशेष्यमात्रमिन्नापि । विशेष्यमेव केवलं यस्याः सा विशेष्यमात्रमिन्ना
तुल्याकाराणि विशेषणानि यस्यां सा तुल्याकारविशेषणा । सा तावदिका समासोक्तिरस्ति । तथाप्यपराप्यस्ति
मिन्नातिविषदशाणि अभिन्नानि चोत्तमसाधारणानि यस्यां सा मिन्नाभिन्नविशेषणा । एवं हि प्रकारं तां प
थाक्रममुदाहरति । रूढं मूलं यस्य वृक्षस्य स रूढमूलः । पुरुषस्य कोप्यभिप्रेतो मिधातुं पः रूढमूलः । रूढं मित्रि
पुरोहितादिमूलं वलं यस्यः फलभरैः पुष्पलनिशमर्थिनः । वृक्षस्य फलानि प्रतीतानि । पुरुषस्य फलभरैः समी
हितासिद्धिरिति । अर्थिनो याचकान्युष्मन् । सां द्राक्षापापस्य स सां द्राक्षो वहलच्छापः । पुरुषश्चादृशापः
कोत्तिमान् । छापाकांतिरुच्यते लावण्यमित्यपरे । महावृक्षः सौपमासादितो ममा । लब्धइत्यादि । अनन्यो वि
पाताम्यभोगो यस्य सो नन्यविपाताम्यः । फलपुष्पसमृद्धिमान् । स छापैः स्तब्धैर्वान् छापाधरत्वादेव स्तब्धै
वान् । पुरुषः सौवीर्यवान् । अचलो वृक्षः । नन्वेव ममादेवायुरायादासादि तदिति द्वितीयः । उभयत्र । उभयस्या

राम०

॥१९॥

मुममत्रकासादावितिपुंवडावात्। स्त्रीत्वस्यनिवृत्तिः। पुमान्कश्चिद्वक्षतेनोपवर्णितः। सर्वेसाधारणाधर्मास्ते
छमूलः। फलरैरित्यादयश्चक्षस्यपुरुषस्येतिविशेषमात्रंभिनन्मेकत्रपुमानन्यत्रवक्षः। निवृत्तौव्यालैर्दुर्ज
नेःसंसर्गोपस्यतथाव्यालैःकुरन्कैःनिसर्गेणमधुराशमोमतःपुंसःसमुद्रस्याशमोजलाधारोपस्यासौ
निसर्गमधुराशमः। अपमित्यंभूतोभोनिधिःकालेनपरिशोष्यते। इत्यपूर्वसमासोक्तिरियमुच्यते। कुतः। पू
र्वधर्मनिवर्तनात्। पूर्वधर्मोभोनिधेर्व्यालिसंसर्गःतथामधुराशमत्वंतमोरनिवर्तनात्। निवृत्तव्यालसंसर्गे
निसर्गमधुराशमइतिवचनात्। समुद्रेणेत्यंभूतेनसमानस्यपुंसोव्यावृत्तिसूचनात्। अवसानाभिधानात्।
अतिशयोक्तिलक्षणा माह॥॥ विवक्षयाविशेषस्यलोकसीमातिवर्तिनी॥ असावतिशयोक्तिः। स्यात्। लो
कसीमातिवर्तिनीविशेषोक्तिपत्रविवाच्यतेसातिशयोक्तिःस्यात्। अलंकारेषुस्वभावाख्यानादिषुउत्तमा
येत्यादिनातामुदाहरति। मल्लिकानांमालातद्वारंविभतीतिमल्लिकामारैलभारिणाः। इष्टकेषीकामाला
नांविततूलभारिष्वितिह्रस्वत्वं। सर्वांगीणावदार्द्रचंदनाः। शोभंसुष्यक्षणांवस्तुमासामस्तिताःशोभवसः। न

२०८०

॥१०॥

२०

लक्ष्यंतेज्योस्तामामभिसारिकाः पुंश्चल्यः। कथामिषमतिशयोक्तिः स्वयमाहावंशतपस्यचंद्रतेजसोवाहुल्यं
बहुलं उक्तं उल्कर्षवत्तया। संशयातिशयोक्तिर्निर्णयातिशयादीनां रूपव्यक्तौ निदर्शयते उदाह्रियते। तत्र संश
यातिशयोक्तिं तावदुदाहरति। स्तनमोर्जघनस्याऽपि मध्ये उभयस्य अंतराले मध्यहेनितं विनिकिमस्ति उक्तं ना
स्तीति संदेहो न मेघापि निवर्तते। इत्येषा संशयातिशयोक्तिः। मध्यस्य कृशत्वातिशयव्यावर्तनात् १ निर्णया
तिशयोक्तिमुदाहरति। निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितं विनिकृतः। स्तनमोर्जघनस्याऽपि मध्ये मध्यमस्ती
ति निर्णेतुं शक्यमस्तीत्यर्थापत्तिप्रमपानुपन्यसति। अन्यथानोपपद्येतपमोर्धरभरस्थितिः। परितस्तनमोर्ज
घनस्यान्तरालमध्यनास्ति तदापमोर्धरस्यावस्थानमेव न स्यात्। इत्यर्थापत्तिप्रमपामध्यस्यास्तित्वनिर्ण
योऽतो निर्णयातिशयोक्तिः॥ ॥ अहो विशालमित्यादिका विस्मयोक्तिः। मशोरशोर्भहत्वाख्यापनात्॥ अ
लंकारं तराणामपि स्वभावाख्यानादीनामपि आहरेकं परामरांशररां। वागीशो महिता मुक्तिमिसाम
तिशयाद्गुणमतिशयोक्तिः सर्वोप्यलंकारोऽतिशयोक्तिरुक्त एव शोभांलमत इति। अतिशयोक्तिं सर्वो

एव०

॥१०॥

११३
११३

प्यलंकारोऽनुवर्तत इत्यर्थः। उल्लेखालक्षणा माह। अन्यथैव स्थिता इति श्रेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते प
त्रतामुत्प्रेक्षां विदुर्वुधाः। अन्यथैवान्येन प्रकारेणान्यथा इतिर्वर्तनं इतिः स्वभावः। चेत्तस्यात्माधिष्ठितस्य बु
द्ध्याधारस्याचेतनस्य वस्तुनाऽन्येन च प्रकारेणान्यथाप्यत्रोत्प्रेक्ष्यते विकल्प्यते तामुत्प्रेक्षालंकारं प्रचक्षते। य
थेत्यादिना तामुदाहरति। मध्यंदिने कः मध्याह्ने भास्करस्तेन संतप्तो गजः सरसीगाहते इति स्थिता इति अन्य
था कश्चिदुत्प्रेक्षते। मन्ये मार्तंडगृह्या निरविपक्षपाती निपन्ना न्युन्मूलपितुं उत्सुको गजः। येनादित्येना
हं तापितः। तस्योदये पानिविकसंति तदस्तसमये च निमीलंति तान्यप्येतावदुन्मूलमासीति। निरसितुमरि
मिच्छोर्मेतदीपाश्रयेणाश्रियमधिगतवंतस्तेऽपि हंतव्यपक्षे इत्यहं मध्ये। श्वपं व्याचष्टे। गजः सरसीगाह
ते स्तातुं पापयः विसानि पद्मां कुशन् अर्जुं तान् पथेति कविना पुनरपंगजस्य स्थिता इति रन्यथोत्प्रे
क्ष्यते। तद्दैरनिः क्रमापतेन तापकारिणारविणा सह मद्दैरं द्वेषः तान्निबंधननिः क्रमामेयुत्प्रेक्षणा दुत्प्रेक्षा
इति। चेत्तनस्य गजस्य अन्यथा स्थितां वृत्तं अन्यथोदाहृत्या चेत्तनस्योदाहरति। कर्णस्य भूषणमिदं नीलो

दं० टि०

॥२१॥

सलमवतंसीकृतं। कथंभूतस्येसाह। ममापतिनिरोधिनः। ममापतिगमामोदैर्घ्यमदामतिस्तानिरूप्यद्वा
स्येवंशीलोमदामतिविरोधीतस्य कर्णोत्पलं दृष्ट्वेत्तौ च न स्य किरणौः स्य स्येत्तवानवा स्य स्येत्तः। कविना पुन
रित्यमुल्लेख्य कथ्यते इति सुबोधं। निपतीव तमो गतिवर्ष तीव्यं जननं नभः। अस्य रूपसेवेव दृष्टिनिफलतां
गतां। पिनधिपमाने रूदधेः फेनेन चंदन तदोदापकवेरिवुपनीवतिवतिगाणा॥ इतीदमपि इत्यारिकमपि। भू
मिधं सुमुमहत् उल्लेखालक्षणा न्वितं नोपमालक्षणा न्वितमित्यर्थः। इममुपमानो ल्लेखेति कुतो भ्रांतिरित्यत
आह॥ केषांचिदुपभ्रांतिरनुपमायामुपमाभ्रांतिः मिथ्याज्ञानं भ्रांतिरिव श्रुत्या लिंपतीव वर्षतीव पि न घीवे
सादोसा इव श्रुतेरिव शब्दशक्त्या नाथ ते किल वद्वा दमः शब्दा उपमाद्योतकालिंपतीत्यादिषु चेशब्दमाक
र्यदुपमामन्यं ते केचित्॥ किं कृतमन्यं ते साह। नोपमानातिडं तेनेत्याजिकस्यापुमाधितं। आख्यातपदेन
क्रियावाचिनः उपमानोपमेपभावो नास्तीति पराधैरुक्तं तदुल्लेख्य कृतः पुनर्ब्रीडति नोपमानं अस्तीति अ
त आह। उपमानोपमेपत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया। तुल्यधर्मपेक्षया तुल्यधर्मपेक्षेस्तपधर्मि साधारणमुप

राम०

॥२१॥

मानोपमेयभावः। लिपतिस्तिङ्। तस्य पदस्य तमसश्चासौ साधारणो धर्मः को नु समीक्ष्यते न को पीत्यर्थः। प
दिलिपनमेवैषं। लेपनमेव यदि उपमानोपमेययोस्तु ल्यो धर्मो भिन्नस्तदा तस्मात्तलिपतिर्नाम को प
दः। ततो लेपनादन्यः कोपे भिन्नो लिपतिर्नाम धर्मो न को पीत्यर्थः। स एव लिपतिधर्मो लेपाभिधानो भ
वति भवति। धर्मो स एव लेपनधर्मधारस्तत्राह। स एव धर्मो चेति। स एव लिपतिधर्मश्च भवति। लेपना
ख्यः तदा धर्मो च स एव लिपनधर्मधारस्त एव धर्मो धर्मो त एव तदेव एवं विधमसंवद् मुन्म तो यः पुमान् स
एव भाषते। धर्मधर्मिणो रेकता माहेत्य धिक्षिपतिः अथ कर्तुस्तमस उपमानता भविष्यतीत्यत आह। क
र्ता व्यद्युपमानं स्यात्० पदीति संभावनायां। तमः कर्त्तृकारकं सती तमो निधानं भविष्यतीत्यत आह॥ यो
लिपती समुता उपमीयते तेनेत्युपमास्तं परिस्मात्॥ तदन्त्यः भूतो साव प्रधानः। केनेत्याह। क्रियापदेन
। आख्यातैयतः कर्त्तृकर्मकरणाकारकत्रयनिष्पाद्य क्रियासैव प्रधानं क्रिया प्रधानमाख्यातं कर्त्तादीनां
क्रियानिवर्तकत्वेनोपसर्जनतात्। त्यादिपदमुरत्र प्रधानमिति वचनात्। स्वक्रियाख्यातवाच्यातसाध

दि० टि०

॥२२॥

नेव्यग्नो नान्यमन्यदुपमेयं व्यपेक्षितं कर्तृविन न प्रकर्तुस्तमसो लेपनक्रिमानिवर्त्तकत्वेनोपमानोपमेयते
तिष्ठितं। अथ मन्यसे कर्तुस्तमसो मधुपमानोपमेयता न घटते माघटतां लिंपति स्तूपमानं। भविष्यतीत्या
ह। यो लिंपत्यमुना तुल्यं तम इत्यादिशंसपतिलिंपतीत्यनेन क्रियावाचिना। उपमानेन तुल्यं तम इत्यपि संशय
तिवर्णमिति। यतस्तस्याप्येव संशयः लिंपति तमसोः परस्परमुपमानोपमेयभावं कुर्वतः। अंगानीत्यसंबद्धं
असंगतं तावता उपमानोपमेयभावस्य गतत्वात्। किंच सौ पिम्यमस्कृतममगीयः स्तमः साधारणो गुणो धर्म
ः। स्पष्टमिति। अथैदुर्विवृते वक्रमितिकांतिः प्रतीयते। इंदुवक्त्रमोर्ध्वमिशोरूपमानोपमेयभावः। यतमोर्ध्वा
कांतिः साधारणो धर्मः प्रतीयते तथा तद्वलिपतेर्लेपादुपश्लेषणात्तदन्यत उभयधर्मिसाधारणमन्यत्र धर्मोत्तरकां
तिप्रख्यं किंचित्प्रतीयते ततो नोपमानोपमेयभाव इत्यर्थः प्रकृतमुपसंहरत्वा भाषते लिंपतीव तसो गानि इत्या
दौ तुल्यं धर्मव्यपेक्षया भाविनोपमानोपमेयभावस्य तप्यादुपश्लेषणार्थं यं लिंपति धातुर्धातुतमः कर्त्तृकार
को मस्यासौ ध्वांतकर्त्तकः। अंगं कर्मकारको मस्यासावंगकर्माचंपुंसैव मुत्प्रेक्षत इतीष्यतो उपमानोपमेय

राम०

॥२२॥

इतिमवादीत्। अथकैश्चिदुल्लेखाव्यज्यतइत्याह॥ मन्येइत्येवमादिभिरुल्लेखाव्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः
॥ यादृशमन्येइत्येवमादयः शब्दास्तादृशोपमपीति। इवशब्दमुपलभ्योपमाशंकां माकार्पु रिस्यर्थः॥ हेतु
श्च सूक्ष्मलेशश्च वाचा मुत्तमभूषणां हेतुः सूक्ष्मलेशानुद्दिश्य हेतुकारकज्ञापकभेदाद्वैविध्यमुपदिशति॥
कारकज्ञापकौ हेतू इति। करोतीति कारकोपधावीजमंकुरस्य जनकं कारको हेतु रूच्यते। समवायासमवा
यानिमित्तभेदात्तवैधेतिकेचित्। अपरे पुनरंतरं बहिरंबहिरंगभेदात्। द्विविधो हेतुः कारकइत्याहुः। ज्ञापक
तीति तं भावि समकालं वापरोक्षं वेति ज्ञापकं यथापरोक्षस्वमसक्ये दृष्ट इत्यलमिति प्रसंगेन। तौ चौ भाविभौ
हेतुनैकविधौ अनेकप्रकारौ। यथेत्युदाहरति॥ लयमांदोलिता प्रौढवंदनदुमपल्लवः। आंदोलिताः कंपिता
अप्रौढाः वालाश्चंदनदुमपल्लवापेन सतथाभूतो मलयमारुतो लोकस्पृतिमुत्पादयति। इति मनः प्रीतिज
नने एवं विधस्य पवस्य हेतुत्वमुक्तं। तथा निवृत्ता वपि अस्यापि जन्ये तत्र हेतुत्वं समस्य हेतौरेतदुक्तं भवति॥ य
थाभावाभावाभावस्यैव सभावोपि प्रध्वंसाभावादेव भवत्येव। तु विशेषः कारणत्रयजन्योभावोभावः पुनर्नि

६०१०

॥२३॥

मितमात्रादिति तदुदाहरति। चंदनारण्यमाधूपेसादिविशेषसमावृतः पवनः पथिकानामभावापोपस्थितो
 मरणापजातो इति पवनोभावोभाषमरणास्य हेतुः। निवृत्तावपितत्सममिन्द्रियमनेन दर्शितं। शेषमजु। वि
 रहज्वर इति विरहोज्वरत्वेनेष्यते। विरहज्वरेण संभूतो जातो मनोजेषु चंदनचंद्रिकादिष्वरोचकोऽरुचिर्मस्य
 स विरहज्वरसंभूतमनोहारोचकस्तस्मिन् जने अभावसाधनामं एवंभूतो हि मारुतः॥ सुगमं॥ इह खलु क्रि
 मपाव्याप्य कर्म तच्च निविधे निवर्त्य विकार्यं प्राप्य चेति। तत्रासतः प्रादुर्भावो निवर्त्यतुक्तं। प्रागसतः सत्तासं
 बंधस्वकारणसमवायो वार्यं नित्यं कर्मोच्यते विक्रियत इति विकार्यं। सतांगुणत एधानं विकारः। यथा हस्तौ
 कुरुपादौ कुरु इत्युक्तेन प्रादुर्भावो घटस्येवा किंतु उन्नयने तिगम्यते। तस्मिन्नुभयत्र कर्मणि हेतुत्वं तदपेक्षया
 प्राप्यत इति प्राप्यं। यथा ग्रासंगच्छतीत्यत्राग्रासो गमनक्रियमाव्याप्यतो इति कर्मविषयभूतमपि प्राप्यमेव
 । तथा हि। आदित्यं पश्यति हिमवंतं शृणोतीति दर्शनश्रवणाभ्यां आदित्य हिमवतो व्याप्यमानत्वात्। एवं
 प्राप्ये कर्मणि प्राप्नोवाहुत्येन क्रियापेक्षैव हेतुना। क्रियापेक्षैव प्राकर्म हेतुर्भवति। यथा ग्रासे प्राप्यपस

 राम०
 ॥२३॥

रगमनक्रियायां आदित्यहिमवतो दर्शनप्रवरा क्रियमोरिति। अ - कर्तृकर्मसु मध्ये निवर्तनीयस्य कर्म
णो हेतुर्दर्शितः। अयमांशो वितामो छवन्दनदुमपद्वयः। उत्सादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुजः। इत्यनेन
श्लोकेन। तथा चन्दनारण्यमाभूयस्य मूलमनिर्हरणं। पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः। इत्यनेन
नाशवश्यहेतुमुदाहरतः। शेषमोर्विकार्यप्राप्योर्द्धयोः कर्मणोः। इत्योदाहरणद्वन्द्वजापकोवर्गपिष्य
ते मया तत्र विकार्यकर्मणा हेतुत्वं तावदुदाहरति। उत्पन्नान्यरन्यानीत्यादिकं कामेन पांथदधि विषं
कृतमिति॥ विकार्यसापेक्षहेतुत्वमुदाहरति। मानयोग्यां करोमीति भवतीति प्रियस्याने निवेशितां
सखीवालाभूतंगजिह्वाक्षीपश्यति स्फुरिताधरावालाभूतंगजिह्वाक्षीपश्यतीत्येतस्याः दर्शनक्रियायाः स
खीमित्येतत्कर्महेतुरिति दर्शनक्रियापेक्षैव सखीमित्येतत्कर्मणो हेतुता। इदानीं जापकहेतुमुदाहरति।
गतोस्तमकोभातीदुर्गातिवासाय पक्षिणः। इत्येवमादिकं वाक्यं वार्तामेनां प्रवक्षते इति पदुक्तमस्महेन त
दपाकरोति। इति दमपिसाधेव कालावस्थानिवेदने। कालोरात्रिविनर्तव्य इति वक्ष्यति। तस्यावस्थादि
नयं पगमशान्तिबोधनेऽवबोधने इति। द्वितीयमुदाहरति। अवध्यैरिंदुपादानामसाध्यैश्चन्दनां भसां।

६०८०

॥२४॥

देहोस्मभिः सुबोधं ते सखिकामातुरं मन - सख्यामनसः कामां सक्तभावा बोधे देहोष्मणो हेतवः। इदानीमु
पसरन्नाहा इति लक्ष्याः प्रयोगे पुरम्या जापक हेतवः। अभाव हेतुश्च श्रान्ते व्यवहियंते उच्यंते मनोहराः। अभाव
श्रान्तौ हेतुश्च अभाव हेतुः। अभाव हेतुवद्वैकशेषः। अभावाख्यो हेतुर्भावस्य द्रव्यगुणकर्मलक्षणास्य का
र्मस्य प्रदर्श्यते। सच प्राग्धं सदृशे तदासंताभावभेदाच्चतुर्धाभिद्यते। पार्थिवो नाम भावा य पवनो य मुपस्थि
त इत्येनेन भावो भावस्य कार्यस्य कारणस्य हेतुस्त्वं हतः। अपं पुनरभावभावस्येति पिषपेषणदोषात्तत्र प्रा
गभाव हेतुमुदाहरति। अनभ्यासेन विधानं जायते व्यसनं न रणाम्। विदति चतुर्वर्गमाभिरिति विधा आ।
न्वीक्षीक्यादयः तासां मनभ्यासेन अधीतस्यै र्मकरणप्रयत्नाभावेन अव्यताभावेन वा। तदुक्तं। तत्र स्थितो
मन्त्रोभ्यासः स तु दीर्घकाले नैव मसत्कारसेन विजोदरभूमिः। तथा धीमतां विद्यावृद्धानां असंसर्गेण वृद्धसं
योगाभावेन अक्षाणां कर्णत्वकजिह्वाशिघ्राणानां अनिग्रहेण निग्रहाभावेन अजितेन्द्रियत्वेन वा। तदु
क्तं। कर्णत्वगशिजिह्वाघ्राणानां शब्दस्पर्शरूपरसगैर्धेधप्रतिपत्तेरिन्द्रियजयः। तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रिय
इति। तेनानिग्रहेण वाक्षराणां मनःषष्ठानां। यदुक्तं। कामक्रोधलोभमानमापाहर्षमदृष्टिसागादिन्द्रिय

एम०

॥२४॥

जपं प्रतिव्यसनं कामजं मृगयादिचतुर्विधं क्रोधवचानुष्णानिविधं । एवं सप्तधा मानुषसंप्रनयात्तापतो । तदु-
क्तं । अविद्याविनयः पुरुषो व्यसनहेतुः । प्रधंसाभावमुदाहरति । गतः कामकथोन्मादः । गतः स्वस्तः कामकथा-
प्रारंभः । गल्पितो मौवनज्वरः । पूर्णाभावो मौवनंततो ज्वर इति मौवनज्वरः । शतः क्षीणो मोहो ज्ञानं च्युता-
त्तस्मा भवविभवमनोभवमेदात् । त्रिविधा साऽपि नष्टारं ततः कुतः पुराणाश्रमे यस्याश्रमे तपसि मनश्चित्तम्
। अनेन कामकथादीनां नाशः पुराणाश्रमे मतः करणस्य हेतुरुक्तः । इतरेतराभावमुदाहरति । वनान्यमन्य-
रापानि नैतानि गृहानि नैतापोषितः - पीनपमोधराः कुपिलगामिन्यः कामिन्यो न भवं ये तानसंयेतः । त-
थानैते दापादावांधवाः । किं त्वेते मृगारूप एष तादमः । ततो नंदतिमानसमृक् श्विसरित्यक्तसकलसंसार-
स्ववश्यमिदमभ्यधात् । अनेन मनो नंदः तस्य कार्पस्ये तरेतराभावो हेतुरुक्तः । असंताभावमुदाहरति । अ-
संतामसदविद्यमानमायिणां विदुषां विवेकिनां अनालोचितचेष्टितं अविमश्यकारित्वं अतस्तेषां अ-
स्मादेव अनालोचितचेष्टितभावादेव विवर्द्धते सततं सर्वसंपदः । अविमश्यकारित्वाभावः सम्यक्देहे

दं० ८०

॥ २५

गुरुक्तः। इदानीमभावाभावस्य हेतुरुदादिपते। उद्यानसहकारणमुद्दिन्नानवमं जरीरेपः पथिकनारीणां
सतिलः सखिलोजलिः। उद्यानसहकारणमुक्त्वाभावः स्त्रीमारणहेतुरुक्तइहाभावाहतवलेकारेवस्तनोहे
तुल्यमुक्तम्। किंभूतस्येसाह। प्रागभावादिरूपस्य। प्रागभावआदिर्मस्यतत्प्रागभावादितद्रूपंमस्यतत्प्राग
भावादिरूपंवस्तुतस्यकिंप्रतीसाह। कार्यसादनंप्रति। कथंभूतस्योसतिप्रतीसाह। भावाभावस्वरूपभा
वस्य। भावश्चाभागश्चभावाभावौतौस्वभावौयस्यतद्भावाभावस्वभावंतस्य। इहखलुद्विविधंकार्यंभावस्य
भावमभावरूपंचेति। तस्योभयस्याप्युदाहरणान्युक्तानिनतुप्रागभावादिरूपस्यवस्तुनोहेतुल्यमुक्तमान
भावस्यतत्कथमभावस्यभावाभावश्चभावंकार्यंहेतुत्वमितिचेत्। तन्नातुल्यस्यनीरूपस्यभावस्याभावा
त्। अभावस्यापिकथंचेत्। तदुक्तम्। भवत्यभावोहिभावधर्मोभावोतरंभावतदन्यतस्ते। प्रतीयतेचव्यप
दिश्यतेचवस्तुव्यवस्थागमेनस्यवामु। घटस्योगतेः प्रागभावान्मपिसएवचभावः। तथाघटप्रध्वंसोऽपि
कपालोत्पादिनीतुपतिभावघटप्रध्वंसः तथाघटेपटाभावोऽपिपटासद्भावएवेति। इतरेतरभावोऽपि

राम०

॥ २५॥

अन्यवस्तरूप एवाअसंताभावोऽपि नास्ति। प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरस्त्वतीमोवाहुरिति। एकशिरःसह
वेणवेति प्रागभावादिरूपस्य वस्तुनो हेतुत्वमुक्तमित्यतवधं। अथवा प्रागभावादिरूपस्य - तद्वस्तुनो विशे
षणं किंतु प्रागभावादिरूपस्य भावस्य हेतुत्वमिहाभावस्तु न। स्वभावस्य तथा विधीदाहृतं। इदानीं दूरकार्या
दीन्यंचकारकान् हेतुदर्शयति। दूरदेशव्यवधानकार्यस्य हेतोरसौ दूरकार्यः। तेन कार्येण सहैव समका
लमेव जायत इति तत्सहजः। कार्यदिनंतरं पश्चाज्जायत इति कार्यनंतरजः। अपुक्तंच मुक्तंच पुक्तापुक्तेका
र्पेजन्त्यपस्याचपुक्तापुक्तेकाश्चेति। असंख्या अपिकारकज्ञापकाश्चेति हेतवस्ते स्वपमृद्याः। अतिदूरकार्या
दयः प्रयोगमार्गेषु लक्ष्याः प्रपंचेषु गौरावृत्तिमाश्रिता असंतुंदरा असंतरमणीमादृष्टानमुख्यवृत्तिव्यपा
श्रमाः। संतीरम्यास्तदुदाहृतपउदाहरणानि यथा॥ पंचदश्यां गाक्षपंजै प्रमनंगास्त्रं मदंगने। हेअंगने पदप
गभिधानं अनंगास्त्रं अन्यस्मिन्नन्यतस्त्वमापुक्तं। तेनान्यतो मुक्तेन नाप्यहंसनसि क्षतिविद्ध इति दूरकार्यः
तत्सहजमुदाहरति। आविर्भवति नारीणां वमः पर्वस्तु शैशवं॥ अतीव बालभावं वयोमोवनं च च नितानां प्रक

दंष्टि.

॥२६॥

दीभवति। पुंसां मंगजीन्मादः। पञ्चास्यस्य किरणानुदीर्णं चंद्रमंडलं। किरणां न्विकीर्णं चंद्रमंडलं पदुङ्गतं। प्रा-
गेव हिमगाक्षीणामुदीर्णं रागसागरः॥ मगदृशं रागसागरः। पुनश्चंद्रोदयात् प्रागेव क्षुभित इति रागसागरश्चंद्रो-
दयात् प्रागेव क्षुब्ध इति लक्षणात् कार्पस्यश्चात्र चंद्रोदयाभिधानो हेतुरुक्त इति कार्पानंतरजः। अयुक्तकार्पमाह। राजां ह-
स्तारहं दानिकुञ्जलीकुरुते मुकुलतामुत्पादयतीत्ययुक्तकार्पमाह। पाणिपद्मानि भूषणानां संकोचपितुमीशते-
॥ त्वत्पादनखचंद्राणामर्चिषः कुंदनिर्मलाः॥ पद्मसंकोचकराणां चंद्रकिरणानां युक्तमेवेति युक्तकार्पकार्पकर-
णाद्युक्तकार्पः। प्रकृतमुपसंहरन्नाह। इति हेतुविकल्पस्य दर्शिता गतिरीदृशी हित्वलंकारप्रपंचस्य हेतुलंकार-
प्रपंचस्य एवंगतिरुक्ता। सूक्ष्मालक्षणा माह॥ इंगिताकारलक्ष्योर्थः सोक्षयात् सूक्ष्म इति स्मृतः। आकृतेर्गहणा-
माकार इंगिताकाराभ्यां लक्ष्यत इति एतदत्र सूक्ष्म इत्यभिधीयते। कस्मात् सूक्ष्म इत्याह। सूक्ष्मस्य भावः सोक्ष्मंत-
स्मात् सूक्ष्मत्वं चक्षुः। प्रकृतिभिर्वाद्यैर्द्रिषैरुपादिवदुपलक्ष्यं यत्तु मशक्यतात्। तत्रेति गितलक्ष्यमुदाहरति। क-
दानौ संगमोभावीत्याकीर्णविक्रमक्षमं। अवश्यकांतमवलालीलापप्रत्यमीलपताकदाकस्यां वेलायां

राम०

॥२६॥

नो आवयोः संगमः सुरतसंयोगो भावी गम्यादपदतिभवते र्गि च । इत्येव वक्तुमक्षमं प्रियम वेत्यकाचिद्वला
लीलापमं न्यमीलयत् । संकोचमनयत् । वक्तुमक्षमत्वं च सांकीर्णत्वात् । स्वयं व्योच्ये । पञ्चसंकोचनादेव द
शितो निशि संगमः । इत्यादि सुबोधः । आकारसूक्ष्ममुदाहरति । त्वदर्पिते दृशस्तु म्यागीतगोष्ठा मवर्द्धता । उ
दाहरण गतरलाक्षापाकापि मुखो वुजे । त्वामालोकयं त्यास्तस्यां गीतमन्यथा वृत्तिकां तापा उक्तरागसा
गरजनिजोत्पु क्यान्मुखछापाकापि वाचामगोचरावर्द्धते साकारसूक्ष्मो र्ध इति सूक्ष्मः । इत्यनुद्भिन्नरू
पत्वादसुस्वसंमनोरथः । अनुलंघ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्रः पवस्थितः । रतिरेवोत्सवस्तत्र मनोरथो अवाक्त्रि
प्रार्थना उद्भिन्नरूपः अनुद्भिन्नरूपस्तस्यस्य भावः अनुद्भिन्नरूपत्वं तत्सूक्ष्मत्वमनुलंघ्यैव व्यवस्थितो
वासीदिति । लवमुदाहरति ॥ ॥ लेशोलेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहणं ॥ लेशोलवपर्यायः उद्देशोलव इति
निर्देशोलेश इति वदनो न दोषः । तस्य पर्यायत्वात् लेश इति लक्ष्यनिर्देशः । लेशेन निव्याजेन स्तोकेन मना गिति
पावत । निर्भिन्नं च तद्वस्तुवत्तस्य रूपं । निगूहणं संवरणमिति लक्षणनिर्देशः ॥ अस्य लेशस्योदाहरण

६० टि०

॥२७॥

२७

वाक्ये रूपमाविर्भविष्यति। राजकन्या नुरक्तं मां रोमोद्देन रक्षकाः। राजकन्या नुरग हेतुभूतरोमां चैन
रक्षकाभावागच्छयुर्जनी पुं पथायं राजकन्या नुरक्त इति तस्मात्संवरणमाचरामीत्याह। अज्ञातमहोशी
ता विलंबनं नित्यनेन व्याजेन शीतहेतुकं रोमहर्षमावि१ कुर्वन् राजकन्या विषमामिलाषदोषं प्रच्छाद
यति द्वितीयमुदाहरणं दर्शयति। आनंदश्रू प्रवृत्तं मां कथं दृष्ट्वैव कन्यका। अक्षिमे पुष्परजसा वातो
द्धूतेन दूषितं। इदं च प्राक्तनोदाहरणव्याख्याने नैव कृतव्याख्यानमिति न पश्यन्मतिपाद्यते। इत्येवमादिस्था
ने यमलंकारोति शोभते। लेशं केचिद्विदुर्मिदं सुतिं बालेशतः कंकृतं॥ सुगमं॥ पुवैष गुणवाना जेत्यादि।
वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निर्देवास्मिन् जने सुतिः कन्यामाभोगान् निरंतरं निर्विवक्षोरनुभवितुमिच्छेर्भविनिवृत्त
ये५ मिलाषभंगापो यजायते। चपलो निर्दमेश्चासौ जनः किं तेन मे सुखि। किं जनेन। आगः प्रमार्जनायैव
अन्यस्त्रीगमना पराधप्रमार्जनायैव पाटवो येन शिक्षिताः। इतत्र दोषाभासो गुणः कोपि दर्शितश्चादुका
रताः। बाहुं करोतीति चादुकारस्तस्य भावश्चादुकारत्वं नाम यो गुणः त्यदोषवदामास तेन तु परमार्थदो

राम०

॥२७॥

षगकिं तु गुण एवाकिं कुर्वतेत्याह। मानं सखीजनोदिष्टं कुरुणादशक्त्या। एवं तमाप्रिमतमविषमेमानम्क
र्तव्य इति मः सखीजनोदिष्टः सखीजनेनोदिष्टो मानस्तं रागादूर्तविषमस्नेहात्कर्तुमशक्तपाकपाचित्कामि
न्याचाटुकारतानामगुणोदर्शितः। इति नक्ततिरमंतथा हि। चपल इत्यादितदोषवत्तामुद्भाव्य चाटुकार
गुणप्रकाशनात्। कमलक्षणमाह॥ उदिष्टानां पदार्थानामनूदेशो मथाक्रमम्॥ मथासंख्यमिति प्रोक्तं।
उदिष्टानां प्रथमोच्चारितानां पदार्थानामनुपश्चादुद्देशो नूदेशः तथैव पाठः। मथाक्रमं परिपाठी मनजिक
म्यमथाक्रमं॥ मथासंख्यमिति प्रोक्तं क्रमपर्यायमाह॥ संख्यानं क्रम इत्यपि॥ पर्यायशब्दा वित्युद्देशग्रन्थे हे
तुः। सूक्ष्मो लवः क्रम इत्युक्तमिह संख्यानमिति न दोषः। उदाहरति॥ भ्रवं ते चोरिता तन्विस्मितैश्चरणमुखधु
तिः। स्नातुममः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपंकजैः। स्मितं च ईक्षणे च मुखं च स्मितैश्चरणमुखानि। तेषां धुतिः सा ते
तव संबंधिनां स्मितादीनां भ्रवं ते तन्विचोरिता। कैरित्याह। कुमुदोत्पलपंकजैः कुमुदानि श्वेतानि उत्पलानि
नलानि रक्तानि पद्मानि तैरिति न्यथासंख्यमस्ति। तथा हि। कुमुदेः स्मितधुतिश्चोरिता। नीलोत्पले ईक्षणाधुतिः।

दं० टी०

॥२८॥

पंकजैर्मुखधुतिरिति। यथैवोद्देशस्तथानिर्देश इति क्रमः। प्रेमो रसवद्दर्जस्विनां लक्षणमाह॥ ॥ प्रेमः प्रि
यतराख्या नं प्रिमवचनमतिशयमुक्तं प्रेमः। रसवद् सपेशलं। रसाः शृंगारदमोऽष्टौ तैः पेशलं रमणीयं मत्तदस
वत्। अतिशयनेव तु प्रसमुः उर्जस्विदूहा हंकारं प्रसिद्धो हंकारो। भिमानोऽस्मिन्निति रूपा हंकारः। अहंकारोऽम
र्षपुरुषकार इति वचनात्। अन्यैरपि व्यतिरेकमुखेनोक्तमेतत्। निरामर्षं निरुद्योगं निर्विर्ममं निनन्दनं। मा
स्मसीमन्तीनी। विज्ञानमेषु न मीदृशम्॥ युक्तोत्कर्षश्च। तवाभिमानो हंकारो लंकारोऽममपि प्रेमो रसवद्दूत
स्तीति उत्कर्षमुक्तम्। तत्र प्रेय उदाहरति। अधमाममगोविन्दत्वयि गहागते प्रीतिर्माजाता सा पुनस्वदागे
मनादेवमदिस्मान्नान्यतदसाह। युक्तं संवद्धमिव विदुरो राजा कुतः संवद्धमेव तदित्याह। नान्यतस्तादृशी धि
तिः। अन्यतः पुरुषात्तादृशः संतोषो विदुरस्य राज्ञो यतो नास्ति अतो भक्तिरेव केवला भक्तिमात्रेण समाग
ध्यः आराधयितुं शक्यः। सुप्रीतश्च ततो विदुरवचनात् हरिः। भक्त्या तु ध्यंति देवता इति वचनात्॥ द्वितीयं मु
मुदाहरति॥ सोमः सूर्यो मरुत्सवनः। भूमिः व्योम आकाशं होता यजमानः। अनलो हुताशनः। जलमिति

राम०

॥२८॥

रूपाण्यतिक्रम्य ० हे देव महादेव त्वाद्भुंके वयं नाम चक्षुषः । इति एवं विभ्रह्दमाभिरामं पथार्थवस्तु प्रतिपा
दकवचनरचनातः साक्षात् कृते देवे महेश्वरे राज्ञो मद्राजधर्मणाः । प्रीतिप्रकाशनं पञ्च तदपि श्रेय इत्यग
म्यता ॥ ॥ रसवदुदाहरति । मतेति प्रेत्य मत्वा संगंतुं ममा सह मे मरणं मत्तं । सैवावंती वा सवदता मपादृष्टा
कथमत्रैव जन्मनीति वाक्यशेषः । प्राक्प्रीतिर्दृष्टिता ममाप्रेतसंगंतुमित्यनेन । सेवरतिः शृंगारतांगता । र
तिशृंगारोत्पत्तौ स्यापिभावः । रौद्रात्मतांगतः । रौद्रसंभावेन परिणतः । शत्रून्त्यश्यतो भीमस्यैतद्रसवद्वचः
। शृंगारस्वरसरूपेण परिणमति । रूपस्य बाहुल्यं तद्योगेनातिशयसमवायेन । तदिदं रसवद्वचः । रसदि
तिसामान्याभिधायि रतिः । शृंगारतांगतेति स्तुतेः शृंगाररसवदितिलभ्यते । विगृह्यकेशेषा कृष्याः । कृष्णा
द्रोपदीयेन दुःशासननमसागतः । सोमंदुःशासनः पापौलब्धः किं जीवति क्षणमितीत्यारुह्य परां कोटिं ॥
क्रोधो रौद्ररसस्य स्यापिभावः । रौद्रात्मतांगतः । रौद्रसंभावेन परिणतः । शत्रून्त्यश्यतो भीमस्यैतद्रसव
द्वचः । पूर्ववद्योज्यम् । अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः । अदत्ताचार्यमर्थिभ्यो भवेयं पार्थि

दं० टि०

॥२८॥

वः कथम्। सागरपयं तां महीं अजित्वा एजसूयादिभिर्पागैरनिष्कृपाचकेभ्योऽभिलाषितमर्थमदत्त्वा
चकथमहं पार्थिवः स्यामि सुखाहः प्रकृष्याम। उस्ताहो वीररसस्यो यतौ स्यामीभावत्वे प्रकृष्यास्तातिष्ठ
न्वीररसात्मना वीररसवतामेति वर्तमानः कश्चित् क्षत्रियः। रसवतांगिरंतासो अजितासार्णवामुर्वीमि
सादिना समर्थपितुमीश्वरः प्रभुः स्यात्॥ यस्याः कुसुमशय्याऽपि कौमलाग्या रुजाकरी। कुसुमशयनमपि
यस्यादुःखं उत्पादयति सा देवी हुताशनवती चितांश्च कथमधिरोते। इति कारुण्यमुद्रितं। शोकस्यापि नो
भावादा विभूतं। अलंकारतपास्मृतं। आचार्येति। तथापरोपिवीभस्वहास्याद्भुतभयानकाः। रसाउदाहि
मंते इति वाक्यशेषः। जुगप्सातो भावाद्दीभस्वस्योऽसंलिंक्ष्यति॥ पापं पापं तवोरीक्षां शोणितं। पाणि सं
पुटैः। कौशमाः सहनस्य निकबन्धैः कंठभूषणाः। तदरीणां सुधिरं हस्तांजलिभिः पीत्वा पीत्वा कौरापावेता
ला। रक्षसाः चंत्राणि भूषणानि आभराणि येषां तेऽभूषणाः। कबन्धैः सहनस्यंतीति वीभस्वरसेनरसव
द्वचः। हास्यस्यापि नो भावाद्वासरसोऽसंलिंक्ष्यति। इदमस्तानमाना पादस्यादि। अभिमानशालिनी स

राम०
॥२८॥

लीकाचिन्नमणाहसतीतिहास्यरसवद्वचः। नोषमज्जाविस्मयातस्यापिन्येभावादुद्धूतरसोत्पत्त्यांचउ
द्धूतरसवद्वचउदाहरति। अंशुकानिश्चोमदुकूलविनमदादीनि तान्येवप्रवालायनिकिसलपादनिः तथा
पुष्पहारदिभूषणं हारनूपुरादिभूषणमेवपुष्पं तथा मंदिराणि धवलितप्रासादकांचनवलाभीप्रासम
तिनिगवशाखा। एषानंदनशाखिनोऽंद्रोघानतरूणांमितिचित्रमेतत्। भयातस्यापिनोभावात्तभयानको
रसलसघतेतेनभंयानकेनरसेनरसवतामुदाहरति। एवंमघो नोरेवराजस्यकुलिशंवज्रापुधं। किंभू
तं। धारासंनिहितोऽनलोऽनिर्घस्यतद्धारसंनिहितानलम्। यस्यस्मरणांदैस्सस्त्रीगर्भपातामकल्पते। प
द्यस्मात्स्मरणादेवदानवस्त्रीणांगर्भः पततीति। मन्वेतन्माधुर्मेवैदर्भमार्गवसरेप्रतिपादितमेवः ततः कि
मर्थं पुनरिहोव्यतइत्याशंक्याह। वाच्यस्याग्राप्यतामो निर्माधुर्मेदर्शितोरसः। वाच्यस्यवस्तुनोग्राप्यताम
सम्पतासैवयो निरिवयो निरुस्यति स्थानं यस्यासौ अग्राप्यतामो निर्माधुर्मेदर्शितोरसः। पूर्ववत्तदुक्तम्।
मधुरंरसवद्वाविवस्तुन्यपिरसस्थितिः। येनमाद्यंतिधीमंतोमधुनेहमधुव्रताः। कामंसर्वोऽप्यलंकारोरसम

दं० टि०
॥३०॥

प्रेनिषिंचति। तथाप्यग्राभ्यते वै नं भारं वहति मूयसा। इह खल्वस्य सापत्तारसवता स्मृता गिरां। इह पुनः श्रृंगा
राघवा सापत्ता वाचां स्मृतेति न पौनरुक्त्यम्। ऊर्जास्त्रिनमुदाहरति॥ ॥ अपकर्त्ताहमस्मीति दृष्टिते मा
स्मभूद्वपम। अतो भूमो मा भूद्यतो विमुखेषु निवृत्तेषुः भीतिषुः न मे बाहुः प्रहर्तुं जातु कदाचिद्वांछति। इदमु
क्तः परोरिपुर्मुद्दे निरूढः केनाऽपि दर्पशालिना पुंसा ते स्त्र्ये मे भूते स्वीति। एवमादिकमन्यदपि ममाहं का
रमेवेति॥ पर्याप्तोक्तलक्षणा माह॥ ॥ अर्थमिष्टमनाख्यायसाक्षात्तस्यैव सिद्धये। पत्यकारांत राख्यानं व
चनं तस्यैव सर्वापि। अन्यवस्तु प्रतिपादनद्वारेणोक्तं दिष्यते। उदाहरणेन स्पष्टयति। दराससौ परभृतः
को किलः सहकारस्य मं तरीदशति। तमहं परभर्तवारपिष्वा मिमुवाभ्यां स्वैरं मयेष्टं आस्पतां। अभिल
षितमनुष्ठीयताम। संगमप्यसंमोज्यसखीमूना सह संकेतसमयस्थाने उद्यानादौ तद्रतोत्सवं तत्सुरतो
त्सवं निवर्त्तयितुमिच्छंसा कपापि दूसाऽपस्यंततः संकेतस्थानादिति॥ ॥ समाहितलक्षणा माह किंचि
द्वारभमारास्यकार्यं देववशात्पुनः। तत्साधनसमापतिर्यत्तदाहुः समाहिते। किंचित्कार्यमारभमारास्य

राम
॥३०॥

तनस्यदैववलाददृष्टवलात्तात्कारिकरणासमर्थमसाधनं हेतुस्तस्यमासमापतिरूपलोकनंतस्तमाहि
तमाहुराचार्याः॥ ॥ मानमस्यानिराकर्तुं पादमोर्मपतिष्यतः। तत्र पादो मेनमस्य तदिति द्वितीयमाकर्म
णिमवितव्यं तत्कथं पादमोः। नवापवादिकाकर्मणि षष्ठीति न च कृद्योगविहिताप्यस्ति। लादेशस्य श
तुर्नलोकाव्यमनिष्ठाखलर्थतरणामिति प्रतिषेधात्। अत्रोन्यते। नमस्य तदिति वाक्यार्थवदवचनमेत
दित्यदोषः। नमस्यतो नमस्कारं कुर्वत इत्यर्थजुषवाक्यार्थपदवचनं। पथाजीवति प्राणानधारयतीति
। ततः प्रतिपादनार्थतिरेकात् भवसेव षष्ठीत्यनवधम्। उपकारमदिक्षेत्तदुदीर्य घनगर्जितं। मानिनी
मानमयनिनीधोरनुकूलं घनगर्जितं। तदुक्तं कैश्चित्। तान्येतानि शिखंडितां उवगुरून् भोधनानं वरेत न्या
नानि दिनानि नूनममृतं स्पंदीनि वदामहे। उहाह्वानवनीलनीरजदृशमसंतमापोजिताभिधत्ते स्वम
मेव येषु विषमामानग्नहृत्तथमः॥ ॥ उदात्तलक्षणा माहा आशयस्य विभूतेर्वाप्यन्महतं मनुजमम। उदा
त्तं नाम तत्प्राहुरलंकारं मनीषिणाः। आशयस्य चित्तस्य विभूतेरशयस्य वा अविमानोत्तरं अन्याधिकं म

दि० टि०
॥३१॥

महत्वं तदुदात्तं तदुदात्ताभिधानमलंकारमाहुः। गुरोर्देश्यस्यपितुः शासनमाज्ञामत्येतुं उर्ध्वं धितुं राघवो
नशशाक। कथं भूत इत्याह। पौरावराण्यशिरः छेदकार्यभारेण विक्रवः। पदार्थः सुबोध एव॥ रत्नमिति पुसंकां
तैः प्रतिविंशतैर्दृष्टः। ज्ञाहो विदितो लंकेश्वरो दशाननः। अंजनाया अपत्यमांजनेयः तौ न हनुमता कृच्छ्रा
त्तज्जातवतः एतानि प्रतिविंशानि अनुरागेणेति। पूर्वत्र गुरोः शासनमत्येतुमित्यादौ आशयस्य माहात्म्यं मन
सो महत्तम। अत्राभ्युदयगौरवम्। रत्नमिति पुसंकांतै रित्यनरावराण्यगौरवं सुव्यंजितं प्रकटीकृतमिति
व्यक्तमुदात्तद्वयमप्यदुदाहिमते॥ ॥ अपहृतिरितिलक्ष्यनिर्देशः। अपहृत्य किंचिदन्याच्छेदशक्तिमिति
लक्षणा निर्देशः। किंचित्सिद्धवस्तु अपहृत्य अपलप्य ततो न्यस्यार्थस्य पददर्शनं प्रकाशनं सापहृतिर
लंकिया। ता मुदाहति॥ नपंचेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति। स्मरवाणानां पंचत्वं संख्यामपहृत्य सह
स्रसंख्या प्रदर्शनं॥ चंदनमिति। सेपमर्णमपी सधिः शीतानिर्देशः किंचित्सिद्धं वस्तु अपहृत्याऽपल
प्य ततोऽन्यार्थस्य पददर्शनं किल परान्प्रति॥ शौर्मिर्मभ्युपेत्यैवः चंदनादीनां परेषु सुरिवपु अदृष्टविर

राम०
॥३१॥

हकरसंतापेषुआत्मनिपुनःकामिनाविरहव्यथाकरार्थिनऔष्णप्रदर्शनात्॥मस्यचंद्रनादेःसैषाविष
 मापुहुतिःआत्मविषमेचंद्रनादीनांयादृशिरत्वंतस्या॥पहवात्।अमृतस्यंदिकिरणःचंद्रमानामतो
 मतः।अमृतंस्पंदंतेअमृतस्यन्दिनःकिरणामस्यसकिद्धन्नामचंद्रमाइतिनोऽस्माकंमतः।अन्यएवा
 यमर्थात्मावद्रादन्यएवायमर्थः।अर्थएवात्माअर्थस्वभावोवा॥किंभूतः।विषंनिस्पंदंतेविषनिस्पंदि
 न्यादीधितमोमस्यासौविषनिस्पंदिदीधितिः।इत्येषास्वरूपापहुतिर्माता।चंद्रस्वरूपममृतस्यंदिकिर
 णत्वं।तथाहि।धात्वर्थेषुदीदीप्तिहादनंपोप्तिहादनंवमःकरीतिसचंद्रः।अमंपुनर्विषमुत्सृजति।तेना
 मंचंद्रएवनेतिस्मृत्स्मरतिनोक्तमिति।उपमापहुतिरित्यादिसुबोधः॥॥श्लिष्टलक्षणाभाह।श्लिष्टमि
 ष्टमितिलक्ष्यमनूयअनेकार्थमिति तस्यलक्षणाविधीमते।अनेकार्थमेकरूपान्वितंपदवःश्लिष्टमात
 दभिल्लपदप्रापभिल्लपदप्रापमितिद्विधा।अभिन्नानिपदानिमस्यतदभिल्लपदप्रापं।अखंडपदमेवव्य
 र्थम्।यथा राजा राजेतेखंडतत्सदमखंडमेवरत्नपेचंचंद्रेचवर्ततेभिन्नाभिन्ना निवापदानिप्रापोअखंड

एत०

॥३॥

दं० ६०

॥३१॥

पस्यतद्विन्नपदप्रायमिति द्विधा हि प्रकीरं भवति श्लिषं । तदुदाहरणैः स्पष्टयति । असावुदयमाख्यः । उदय
वताधिरूप उदितः कांतिमान् दीप्तिमान् । रक्तं लोहितं मंडलं च तं संस्थानं मस्याः । सौरक्तमंडलः । राजा चंद्रः लो
कहृदयं लोकहृदयं मदुभिः सुकुमारैः शिशिरैः करैः किरणैर्हरति सुखमिति । द्वितीयोऽर्थः । राजान् लोकोकस्य
चतुर्वर्णीश्रमलक्षणां स्मृदयं हरति । कथं भूत इत्याह । उदयो भुदयः सप्तो गराज्यावाप्तिः तं उदयमाख्यो दी
प्तिमान् । दीप्तिः छविः प्रणमो दीप्तिस्तद्वान् । रक्तमनुरक्तं मंडलममात्यादयः प्रकृतमश्रमस्याः सौरक्तमंडल
ः । अनुरक्तप्रकृतिः । मदुभिः करैरुचितादानैः कन्याषड्गणपणमाभागादिभिरित्यभिन्नपदश्लेषः । उदयारिप
दैरभिन्नैर्नृपचंद्रमसोरभिधानात् । भिन्नपदश्लेषमुदाहर्ति । दोषा एव निस्तकरोतीति दोषाकारे रजनिकरः
तेन संवदः संघटमानः । नक्षत्राणां पथोः मार्ग आकाशं नक्षत्रपथः तस्मिन् पूर्वतद्वति नक्षत्रपथवर्ती तेन रा
जा चंद्रमसा सह संवध्यमानो यः प्रदोषो रात्रिस्तमोऽविद्यमाना प्रिमा कां तो मस्या सौ प्रिमः ततो प्रिमकां
ता विमुक्तं मान किं वाधते । तथा दोषाणां कामक्रोधादीनां परस्त्रीद्रव्यहरणादीनामा करेणाधिकरणेन क्ष

राम०

॥३१॥

तादपेतइतिक्षेत्रंभूपस्तस्यपंथामार्गःतत्रजीवोवर्णांश्रमपादनंचक्षेत्रपथस्तत्रवर्ततइतिक्षेत्रपथवर्तीनक्षत्रप
थवर्ती। पद्माक्षत्रपथतनवर्ततइतिअकृतवर्तीतिक्रियाप्रतिषेधः। समासस्तुआरादृश्योस्वादिवद्रष्टव्यः। तेन
एजानपेराक्षत्रधर्मादपेतेनसंवदः। प्रकृष्टादोषापस्यासौप्रदोषोजनोमममनःप्रियमनिघंकिंनवाधते। इतिभि
न्नपदंदोषारात्रिपदानाभिन्नत्वात्। उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराप्रगेवादर्शिताश्लेषाः। श्लेषोपमाश्लि
ष्टरूपकांश्लेषाक्षेपःतथातिप्रसक्तस्यविधिमुखप्रतिषेधफलंनिपमःसोऽस्यास्तीतिनिपमवानःचतुर्थोप्यस्ति।
निपमउक्तलक्षणाःतस्याक्षेपोनिषेधः। सरूपंमस्यासौनिपमाक्षेपरूपोक्तिः। अनिपमवानित्यर्थः। पंचमोस्ती
ति। नविरोधीअविरोधीअविरोधीषष्टः। तथाविरोधोविप्रतिषेधः। स्यसोप्यस्यास्तीतिविरोधीसोप्यस्तिसप्तमः
। तेषामभिन्नक्रियादीनांसप्तानामपिश्लेषाणांनिदर्शनेषुउदाहरणेष्वेवरूपमाविर्भविष्यति। तथाभिन्नक्रिय
मुराहरति॥ वक्ताःस्वभावमधुराःसंशंसोरागमुत्तरागम्॥ ईदृश्योदृश्यश्चकान्नाभिःप्रेषिताःप्रिमानाकर्षेति। दृशां
दृतीनांचप्रियकर्षणमभिन्नक्रियोयभिन्नक्रियः। शेषमजु। अविरुद्धक्रियमुराहरति। मधुरागवर्द्धिन्यः। कोम

दं० टि०

॥३३॥

३३

लाः को किलानां गिरौ मद कला आकर्ष्यते । तया शिष्यं ते वासिते क्षणाः कामिन्यः । कथं भूता इत्याह । मधुरमाधुर्म
गुरामुक्ता रगवर्द्धिन्यः रगवर्द्धनशीलाः कोमलाः पुरुषाः । मदेन कलाः व्याप्ताः । को किलानां मिवाग्नीः शब्दे यासां ताः
को किला गिर इति को किला गिराम सिते क्षणानाम विरुद्धे आकर्षणा लिंगन क्रिये इत्य विरुद्ध क्रियमुदाहरति । एष घ
र्मेश्वर इत्यः परम भवति तिरोधते अस्तमुपमाति । किं कुर्वन् । रगं रक्ततामादर्शयन् । वरुणास्ये पंवारुणी । पश्चिमादि
कृतपामो गस्तौ न वर्द्धितो मस्तौ । तथा गजो मन्मथस्तु विजंभते । वारुणी सुरा तस्यामो गः पानं ते न दर्शितो यो रगस्त
मादर्शयन् । परम भवति विजंभमाण क्रियमो विरुद्धत्वा विरुद्ध कर्मानि यमवन्तं श्लेषमुदाहरति । निस्त्रिंशत्वं । असा
वेव ष- एवास्पराजो निस्त्रिंशत्वं नान्यत्र । निःस्त्रिंशः कूरुच्यते । धनुषेव वक्रता नान्यत्र । वक्रस्य भावो वक्रता
कुटिलता । शरेष्वेव मार्गगतं पाचकत्वं व्यवस्थितमिति नियमवान् श्लेषः । नियमाक्षेपोक्तिमुदाहरति । यमाना
मेव नालेषुकं टकस्त्वपिरक्षति । अन्यत्र राज्ञे कं टकान संतीति नियमः । तस्याक्षेपः । अथवा दृश्यते रागि मिथु
ना लिंगेष्वपि । कं टको रगः हर्ष इति नियमनिषेधात् नियमाक्षेपरूपोक्तिः श्लेषः । अविरोधिनं श्लेषमुदाहरति ।

राम०

॥३३॥

महीमत्सर्वतो राजावाभूरपः कल्का अधितका यस्य स तथा भूरिवहकः कंस्कंधावारं पस्यासौ भूरिकल्कः । त
था तेजस्वी । तेजो स्यास्तीति आदित्यस्तथा तेजः प्रतापस्तद्दान । निमतो वश्यं भावी उदय उहमो भुदयः श्वादशः कु
शलः प्रजानां चतुर्वर्गप्रमारा लक्षणानां पतिर्नाथः । तथा दक्षो गौर्माः पिता प्रजापतिर्नाम स्वामी कार्तिकेयः कु
मारः । तथा स्वामिनि रोश्वर्ये निपात्य ते स्वामी प्रधानमाद्या प्रकृतिः तथा शक्तिर्मुख्या पुधंतद्वारयतीति शक्तिधर
ः । तथा प्रभुमंत्रोत्साहलक्षणास्तिस्त्रः शक्तमस्ताधारयतीति शक्तिधरः आस आस आसीत् । इत्यविरोधी । मही
मद्भूरिकल्कादीनां विरोधाभावात् । विरोधितमुदाहरति । अच्युतो हरिरपि हृषं हृषमदीनवैमु छिनत्तीति ह
षो छेदीन हृषो छेदी । मद्भूः हृषं नो छिनत्स हृषो छेदी द्वितीमोर्थः । च्युते स्म च्युतः कर्मकत्वात्कर्तारिक्तः न च्युतः ह
षंधर्मो छिनत्तीत्यहृषो छेदी तथा राजा चंद्रोप्यविदितः अननुभूतः अज्ञातः क्षमीयेनासौ अविदितक्षयः ।
जापतिनपाशपक्षे पक्षे क्षमं जाति अयं पुनराजानपः अविदितक्षयः तथा देवोपिविबुधोयः किल दः देवत
उच्यते । अयं पुनर्देवोपि इंद्रानियमाको ग्निवरूरासोमवितेशासौ निर्मितत्वादेकः ॥ तथाप्यविवुधः विगत

दं० १८०

॥३३॥

वुधापंडितामस्मात् असौ विबुधः न विबुधो विबुधः ॥ तथा यः किल शंकरो हरः स भुजंगवान् विटः निरतो
नमवति किंतु विशिष्टरताः विशेषी ॥ ॥ विशेषोक्तिरुक्त्या माह ॥ ॥ विशेषदर्शनायैव विशेषख्यापना
मेव सा विशेषोक्तिरिष्यते अलंकारः ॥ तामुदाहरति ॥ न कठोरं नेव तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वन ॥ अनेन मन्त्र
प्रवाराणां कठोरता तैश्चांच यदायुधगुणाद्व्यंजितस्य वैकल्यमुक्तं ॥ तथा विजितमेव नाजितां मिति असंतापो
गं व्यवच्छेदं दर्शयति ॥ क्रिमपासहैवकारः प्रमुक्तो विशेषदर्शनमेव स्मरस्येति विशेषोक्तिरिति गुणवैकल्यं
दर्शितां न देवकन्यकेत्यादिना देवादिजातिवैकल्यप्रदर्शिते ॥ तथा पेषात्तपोभंगं विधातुं वेधस्तोषलमिति
विशेषदर्शनाज्जातिवैकल्यविशेषोक्तिरिति ॥ न वडाभुकुटीत्यादिक्रिमावैकल्यं प्रदर्शयिष्येत्तच्च द्विषतां कु
लमि ॥ समेन शौर्पायतिशयस्यापनाद्वैकल्यं क्रिमाविशेषोक्तिरिति ॥ न रथाइत्यादिना चतुरंगवलवैकल्यं
प्रदर्शयन्तीणामपांगदृष्टैव जीयते जगतां प्रमत्तनेन जगन्नमजमातिशयप्रदर्शनाद्व्यंज्यवैकल्यं
विशेषोक्तिरुक्ता ॥ एकंचक्रमस्यैकचक्रोरथस्तावतं इति च वैकल्यं ॥ न च तस्य मनागपि गमनं संभव

राम०

॥३३॥

ति। तदुक्तं ॥ चक्रमेकं न वर्तते न ह्येकचक्रेणारथः प्रयातीति। यथायं तासां सोपिविकलः। उरुरहितः।
तथा विषमाहयाः सप्तदतिरप्यारथादीनां वै कल्पे दर्शितं। आक्रामत्येव ते जस्वीः तथाप्यर्को जगन्नयमिति हे
तु विशेषोक्तिरियं। कुत इत्याह ॥ ते जस्वीति विशेषणात् ते जस्वितादाक्रमति ते जोजगन्नमाक्रमस्यो हेतुः न सा
मग्रीत्युक्तमन्यैरपि क्रियासिद्धिः सत्यैव सति महतां नोपकरणे ॥ अयमेव क्रमो न्येषामनुक्तभेदानां भेदाना
मपि कल्पते ॥ ॥ तुल्ययोगिता लक्षणमाह ॥ ॥ विवक्षितगुणोत्कर्षे मत्समीकृत्य कस्यचित्। कीर्तनं स्तुतिनि
दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥ विवक्षितो वक्तुमिष्टो गुणानामुत्कर्षाधिक्यं येषां ते विवक्षितगुणोत्कर्षस्तैः स
हं समीकृत्य समानतामापाद्य मत्कीर्तनं कस्यचित् किमर्थमित्याह। स्तुतिनिदार्थं स्तुत्यर्थं निदार्थं च स्मृता तु
ल्ययोगिता। तुल्यैः सदृशैर्योगैककार्यभिन्नसंबंधः तुल्यानावायोगः तुल्ययोगः स एषामस्ति ते तुल्ययोगिनः
तेषां भावस्तुल्ययोगिता ॥ तामुदाहरति ॥ यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षी भवानपि ॥ विभ्रस न न्यविषयां लो
कपाला इति श्रुतिः ॥ यमादिभिर्लोकपालनं प्रति विवक्षितगुणोत्कर्षैः राज्ञः कस्यचित्समतामापाद्यं दयति

दं० १८०

॥३४॥

३५

स्तुत्यर्थी एते भवांश्च लोकपालपंती तिलोकपाला इति श्रुतिरभिधानं जातमत्र इव तामपि समानमेव। अवि-
द्यमानः पुष्पधद्यतिरेकेणान्यः विशेषो भिद्ये प्रोमस्याः सानन्यविषयास्तुतिः तां विभ्रति दधति स्तुत्यर्थमिति
। इदानीं निदार्थमाह। संगतो निस्ख्या निमगाक्षीणां स्त्रीणां तथा तडितो विद्युतां विलसिता निवक्षणादप्यं
माहेन तिष्ठेति। विद्युद्विलसिता निघने नैर्घै रारधा निमगाक्षीणां सख्या निवद्यनं गाढं मारुत्या निस्वयमिति-
विद्युद्विलसितेन सह स्त्रीसंगतस्य समतापादनं निघमिति त्ययो गिता। विरोक्तिलक्षणा माह॥ ॥ विरुद्धानां
पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं। विशेषदर्शनामेव सविरोधः स्यतो मया। द्विविधो हि विरोधः। भावना सहानव-
स्थानलक्षणाः। परस्परपरिहारस्थितिः। सदृहमया संभवंग्राह्यस्तेनालिङ्गिता विरुद्धास्तेषां पदार्थानां
जातिगुणक्रियाद्व्यानां संसर्गस्य संपोगसमंवापादे दर्शनमुपलब्धिः। सविरोधो नामालंकारः। किम-
र्थं तत्र विरुद्धानां संसर्गदर्शनमिह। विशेषदर्शनाप्येव विशेषो साधारणो धर्मो व्यतिरेकः। तद-
र्थमेवायं प्रत्युदाहरति। कूजितं राजहंसा नां वद्धं ते मदमंजुलं। क्षीयते च मयूरणां रजमुत्क्रांतसौष्ठवं

राम०

॥३४॥

उत्क्रांतगतंसौष्ठवं यस्येत्यनेन शरत्समये हंसमयरागांकूजितरुतमोर्वर्द्धनक्षमथोर्विरोधिन्योः संसर्गो
दर्शित इति विरोधालंकारः। प्रादृषिभवाः प्रादृषेणमास्तौर्जलधरैः कृत्वांवरमाकाशंदुर्दिनायते दुर्दिनं क
रोति। सुदिनदुर्दिनमाहारेभ्यश्चेति क्यः। रागेण पुनराक्रांतं व्याप्तं जामते जगतां मनः। दुर्दिनरागयोः परस्पर
विरुद्धयोः संसर्गदर्शनाद्विरोधः। तुनुमध्यप्यधुश्रीणि रक्तोष्मसितेक्षणां। नतनाभिवपुः स्त्रीणां कनहन्यु
नतस्तनं। अनेन राकत्रैव स्त्रीशरीरे तनुत्वप्युत्तमोरक्तत्वमोर्नतत्वोन्ततत्वमोरन्योन्यविरुद्धयोः संसर्गदर्
शनाद्विरोधः। मृणालप्रभतीनां सर्गशिशिराणां तापकारणां विरुद्धमिति विरोधश्च उद्यानमास्तौद्धता
श्रुतचपकरेणावः। पुष्पाणि तितस्थावमवाइसाम्नास्यरागाः। फललगिति पुष्पाद्देति वक्तव्यलुकतेन नूतचं
पकरेणावइति गम्यते। तेषां पोषाणां लोचनं उहतास्त्रं कुर्वति। उदस्त्रमंति। अस्त्रशंतीदर्शनपथापत्तिनः
अपि पंथानस्तानि मोचयंति। अस्त्रशतां अश्रुविमोचनं कारितं विरोधः। कृष्णार्जुनानुरक्तापि दधिः कर्णा
वलंबिनी। माति विश्वसमीपतं कस्य ते कलभाषिणि। दृश्यते नैवेति दधिः करणासाधनः क्तिन। दृक्शा-

दं० टि०

॥३५॥

35

अधिव्याने चक्षुः कृष्णकृष्णवर्णाजुनाख्येनात्मा कृष्णाय। सार्जुना अनुरक्ता च सा कृष्णार्जुनानुरक्तेति विशेषे
षण्मासः। कर्णश्च वरां अवलेवत इति कर्णवले विनी कर्णां तविश्रांता सा। कस्येसाह। कलभाषिणि मधुर
भिधा। मिनि विष्वसनी पत्न्या। तिविरोधः। पुनः कृष्णो वासुदेव अर्जुनः पार्थः तमोरनुरक्ताः। पि। कर्ण एव मे मतो वि
पक्षुभूतमालेव गौ। तदान विश्वासयोग्यास्यादिति। इदानीं प्रकृतमुपसंहरन्त्याह। इत्यनेक प्रकारेण मलंकारो वि
रोधः प्रतीयते विस्तार्यते। तनोतेर्पकीति नकारस्य तत्वं। शेषमजु। अप्रस्तुतस्तोत्रमलंकारं निर्दिशति। अप्रस्तु
तप्रशंसास्वादपक्रांतेषु मास्तुतिः। अप्रस्तुतस्तोत्रमिति लक्ष निर्देशः। अप्रस्तुतेऽपि मास्तुतिरिति लक्षणानि
र्देशः। तदुदाहरति॥ सुखं जीवति हरिणा वने स्वपरसेविनः। अर्थे रमलसुलभैर्जलदर्भां कुरादिभिः। स्वयं वि
वृणीति। सेममप्रस्तुतैवा प्रक्रांतैव अत्र मगाणां रूप्रभतीनां वृत्तिः प्राणायामां प्रशस्यान्ते केनाऽपि सेवानिवृ
त्तेन सर्वोद्दिग्धमनस्थिताभिमानशालिनेति॥ ॥ व्याजस्तुति लक्षणा माह॥ यदि निंदनिवस्तोति व्याजस्तु
तिरसो मता। निंदां कुर्वन्निव। न तु परमार्थेन निंदेति मदिकश्चित्कमपि स्तोति तदा सानिंदास्तुतिरिति स्म

राम०

॥३५॥

ता आचार्यैः। दोषवदाभासते दोषाभासनेन परमार्थेन दोषाः किंतु गुणा एव अस्यां व्याजस्ततो संनिधिलभंते
तामुदाहरति। तापसेना। पिरामेराजते मंभूतधारिणी। पश्ची। त्वमा राजापि सतासै वजितानाऽधिकेति मा
भून्महोगर्वस्तवा॥ पुंसः पुराणा दृष्टा दृष्टिघलपा परिभुज्यते हेराजन। इक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव भुज्यते। दृ
ष्टा स्वसोऽपहृत्यस्माद्युपभोगो दोषवदाभासते। नवतथापुंसः। पुराणा इरेरा छिद्य श्रीपरिग्रहः शौर्षातिश
यव्यावरणमिति। नदास्तुतिः। भुजगो विदुस्तस्य भोगो मुहुरासेवा भुजंगभोगस्त। स्मिनसंस्तकामेदिनी त
वकलत्रं पत्नी ततः अहंकारः परांकोटिमारोहतु कथं तवेति दोषवदाभासति० न च तथा। भुजंगो नागराजा शेषः
तस्य भोगः सहस्रसंख्याः भुजंगभोगाः तेषु संपुक्ता तदुपरि स्थिता यामेदिनी सा तव कलत्रमिति निंदास्तुतिः। इ
ति श्लेषानुविद्धानां श्लेषालंकारसंगिनां उभयार्थवाचिनामप्येषामेवं प्रकाराणां यैर्जोऽत्र व्याजस्ततावलंकारे
विस्तरः प्रपंचः॥ ॥ निदर्शनालंकारलक्षणमाह। अर्थान्तरप्रवृत्तेन अपर्यतोऽत्र व्याजस्ततावलंकारे विस्त
रः प्रपंचः॥ ॥ निदर्शनालंकारलक्षणमाह। अर्थान्तरप्रवृत्तेन कविना किंचिन्मपि तत्सदृशं। अभिधित्तिता

दं० टि०

॥३६॥

३६

पन्निरानुरूपं फलं सत् शोभनमन्यद्वा विपरीतं वा यदि प्रदर्श्यते तदा निदर्शनमिष्यत्वं कारः स्यात् । तदुदाहरति
। उदयन्नेव सविता पद्मेष्पर्पमतिश्रियः । सविता आदित्यः उदयन्नेव पद्मे श्रियमर्पमति । एतानि अभ्युदयमभिल
षंतीति । किं कुर्वन्ति साह । विभावयितुमर्हीनां फलं सुहृदनुग्रहम् । रूढीनां संपदां फलं विभावयितुमर्थापि
तुं जनेभ्य इति वाक्यशेषः । कथं भूतमर्हीनां फलं विभाजयितुमिति प्रमत्तस्या सुहृदनुग्रहं सुहृताहो मित्राय
नुदयंते । तेनेति सुहृदनुग्रहं तस्य । तदुक्तं अन्यैरपि । लक्ष्म्या लक्ष्मीवता लोके विकाशिन्याः । पिकितमा । वंधुभिश्च
सुदयंते । तेनेति सुहृद्भिर्न विस्वधाया विभुज्यते । इति तदुदाहरणम् । असेदुदाहरति । पाति चंद्रांशुभिः । स्पष्टाधांत
राजीपराजिता ॥ चंद्रकिरणैः स्पष्टा अंधकारततिः पराभवं पाति । किं कुर्वन्ती साह । सद्यो राजविरूढानां द्योतयंती
दुरंतता । राजा चंद्रो नृपश्चोच्यते । नान्येषामपि । राजापप्यकारिणामेवं विधयवविपाकः । कदुरिति निदर्शना
। स होक्तिः लक्षणमाह । स होक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम् । गुणारूपा द्रव्याश्च मानिर्गुणाः । क
र्माण्युत्प्रेषणादीनि शास्त्रे परिभाषितानि वैशेषिकैः । लोकाश्च गुणाः कविशोभादयः कर्माणि च क्रियाः

राम०

॥३६॥

तेषामिहमथासंभवंगहणाम्। गुणानां कर्मणां सहभावस्य यत्कथनं तत्सहोक्तिरित्युच्यते॥ परिहृते लक्षणां
 करोति॥ अर्थानां मो विनिमयः परिहृतिस्तु सा। अर्थानां द्रव्यादीनां मो विनिमयः प्रतिपादनं परिहृतिस्तु
 त्या॥ यथेयुराहरणो। तत्सहोक्तिमुदाहरति। सहदीर्घममश्वासेरिमाः संप्रतिराजयः। दुमारात्रमोदीर्घा
 मदीमैः श्वासेः सहेसत्ररात्रीणां श्वासानां च दैर्घ्यस्य सहभावाभिधानात्सहोक्तिः। एवं सर्वत्र योज्यमुक्त
 त्राऽपि न केवलं ममश्वासेः सह इमां माराणो दीर्घाः तथा। पांडुराश्वममैवांगोः सहताश्चंद्रभूषणाः। चंद्रा
 भराणां निशाना संगानां च पांडुरत्वस्य सहाभिधानात्सहोक्तिः। वई ते सह पांछानां मूर्च्छया च तं मंजरी।
 पथिकानां मूर्च्छया सह वई तेः मया यथा सहकारं मंजरी वसंतं सममेव ईते। तथा पथिकानां मूर्च्छया वतः
 क्रियामाः सहभावः॥ कोकिलालापसुमग्नः सुगंधिवनचापवः। पांति साईं जनानंदैः दृष्टिं सुरभिवासरः।
 कोकिलालापैः सुमगाः सुगंधमोवनवापयोपेपुते। सुरभिवासरवसंतं सममदिवसा जनानंदैः सह वई
 पांति। अनेन वसंतदिवसानां जनानंदानां च सहभावोभिहित इति। सहोक्तिमुपसंहरति। इत्युदाहृत

६०६०

॥३७॥

योदतासहोक्तेस्तत्रकाश्चनक्रियतेपरिवृत्तेश्चकिंचिद्रूपनिरूपणम्॥शस्त्रप्रहारंददताभुजेनतवविद्धि
पाम॥विराजितंमशस्तेषांद्वांतकुमुदपांडुरम्॥तवभुजेनशस्त्रप्रहारंददतापशोद्भूतमितिशस्त्रप्रहा
रपशसोर्दनादानाभ्यांपरिवर्तनं कृतमितिपरिवृत्तिः॥आशिषोलंकारस्यलक्षणांकरोति॥आशीर्ना
मभिलषितेवक्तुमिदंशंसनंसाआशीरलंकारः॥मधेयुदाहरति॥पातुःवःपरमंज्योतिरवाग्रनसगो
चरम्॥पातुरशतुवीपुष्पान्परमंज्योतिरालोकोजानंअवाग्रनसगोचरंवचसोमनसश्चमहिषयोमभ
वति॥तथानन्वयसंदेहोपमारूपकोत्प्रेक्षावयवानामलंकाराणांमन्त्रलक्षणांमिधानाभूतममलंकारल
क्षणां॥तथाहि॥पत्रतेमनेतंत्रास्यादुपमानोपमेयज्ञा॥असादृश्यंविवक्षंतेतेतमित्याहुरनन्वयम्॥तस्यो
दाहरणं॥तांबूलरागबहुलंस्फुरद्गानरीधिति॥इंदीवराभनमनंतदेववदतन्त्रवाइत्यनन्वयः॥उपमाने
नपंचभेदंचवदतःपुनःसंसंदेहवद्भवःस्तसंसंसंदेहं॥विदुमर्षा॥तस्योदाहरणं॥किममंशशीनसदिका
विराजते॥कुसुमामुधोनधनुरस्यकोसुमम्॥इतिविस्मयाद्विमंशतोममेतिस्यमंवीक्षते॥नलभते॥

राम०
॥३७॥

निश्चयमंद तिसंदेहः इति। एतावन्वयससंदेहावलंकारो भ्रमहेन पृथगुदाहृतौ। तां वस्मभिरूपमासेव
दर्शितौ। तथा हि। अनन्वयोऽसाधारणोपमापदुक्तं। चंद्रारविंदमौः कक्षामतिक्रम्यमुखं तवा। आत्मनैवा
भवतुत्यपि ससाधारणोपमा। ससंदेहोपि ससंदेहोपमा। पदुक्तं किंप्रमं तर्जितालि किंते लोलेक्षणं मुख
म्। ममलोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा। संशयः संदेहमीकूपमप्यत्वादभेदः। उपमारूपकलक्षणं
पथा। उपमानेन तदा वमुपमेऽप्यसाधनमे। पावदिसुपमानेन तदुपमारूपकं पथा। तस्योदाहरणं। स
मग्नगगनामैवमानदंडोरथांगिनः। पारौजयति सिद्धस्त्रीमुखे दुर्नखदर्पणाः। एतदप्युपमानरूपकं भ्रम
होक्तमस्माभीरूपकेष्वेव दर्शितम्। तथा हि। इष्टसाधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाहोरात्रमुख्यमोः उपमाव्यतिरेकार्थं
रूपकं द्वितीयः पथा। छममात्रोहितच्छापोमदेन मुखदर्शने भाः। सन्नहोदपरागस्य चंद्रस्य प्रतिगर्जति। इ
तींद्ररूपकेष्वेव दर्शितमिति न पृथगुद्दिश्यते। भ्रमहेनोक्तमुल्लेखावमवलक्षणं पथा। क्लिष्टस्यार्थेन संयु
क्तः कविलोलेक्षमावितः। रूपकार्थिनपुनरुल्लेखावमवामपथा। तुल्यादमावसनितागतेस्त्वप्रतिभास्वति।

दं० टि०

॥३८॥

३४

वासायवासरुकांतोविशंतिचतमोगृहम्। इत्युत्प्रेक्षायवयोत्प्रेक्षाभेदएवामंचोत्प्रेक्षाप्रपंचदशानोस्येनैवो
दाहृतइतिनप्यपगम्माभिरुद्दिश्यते॥ इदानींसंकीर्णलक्षणंकरेति। नानालंकारसंस्पृष्टिः संस्पृष्टिनिगद्यते। सं
कीर्णमितिलक्ष्यनिर्देशः। नानालंकारसंस्पृष्टिरिति तस्य लक्षणं। उद्देशं संकीर्णमित्यभिधानिर्देशः। संस्पृष्टिरित्य
भिदधतीति न दोषः। संकीर्णसंस्पृष्टो रेकार्थत्वात्। अंगांगिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता। इत्यलंकारसंस्पृष्टे लक्ष
णीयाद्वयीगतिः। तस्यालंकारसंस्पृष्टे द्वौ भेदौ भवतः। तथाहि। अंगांगिभावेनावस्थानं एकस्यांगभावीऽपरस्या
ंगिभावो गुणप्रधानभावस्तेनाऽवस्थानं। तथा सर्वेषामलंकाराणां समकक्षता नैकस्यापि गुणप्रधानभावः तेना
वस्थानं। तथा सर्वेषामलंकाराणां समकक्षता नैकस्याऽपि गुणप्रधानभावः। विंशु सर्वेषामेकदेशोपात्तानाम
लंकाराणां स्वतंत्रता। तावदाहयति। आक्षिपत्यरविंदानि मुञ्चेत्तव मुखं श्रियम्॥ इत्युपमा। कोशदंडसमग्राणां
किमेषामस्ति दुष्करम्॥ कोशोद्वयं दंडश्चतुरंगवलेन समग्राणां परिपूर्णा नां किमेषामस्ति दुष्करं अस्येषाम
रविदानां च कोशो मरकरंदस्यंदगर्भः। दंडो नात्र मिति श्लेषः॥ कोशदंडसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करं। ननु

एवम्०

॥३८॥

खलर्थवस्तीप्रतिषिद्धाततः कर्तरित्तीयायां किमेभिर्दुष्करमिति भवितव्यमिति चेत् न कर्तृकाविवक्षायां
संबंधेष्वपीत्यरोषः पूर्वोक्तार्थसमर्थने परस्मादर्थो ज्ञासोपमि। यमिति संसृष्टिः। शेषः सर्वसुपुत्राति
प्रायोवन्नकोक्तिषु। श्रियम्। प्रायोवाहुल्येन शेषालंकारः। सर्वासु उपमादिषु वक्तोक्तिमध्ये। श्रियं शोभां पुष्पा
ति। तदेवं सर्ववाङ्मयं हि धाभिधानं भवति। स्वभावोक्तिर्वक्तोक्तिश्चेति। तथैवोदाहृतं॥ ॥ भाविकालंकारस्त
क्षरणिरूपणार्थमाह॥ ॥ भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबंधविषयगुणम्। भावेभावोभावादागतौ वा भाविकस्त
स्वभावो भाविकत्वे। तक्तिमित्याह। प्रबंधविषयगुणम्। प्रबंधो विषयगोचरं मस्याऽसौ प्रबंधविषयो योगु
णः कवेस्तद्भाविकत्वमित्युच्यते। केसाह। काव्येषु काव्यादिषु। कातइत्याह। आसिद्धिमाप्सितः। आदित आर
भ्यसमाप्तिपर्यंतं कवेर्गोभिप्रायस्तद्भाविकत्वं सभाविकालंकार उच्यते। एतदेवोक्तं भस्महेनापि। भाविकत्वे
पुनः प्राहुः प्रबंधविषया गुणाः। मत्सक्षा। इव दृश्यं ते जनार्थं भूतमाविनः। तथा न केवलं प्रबंधविषयगुणमेव
भाविकत्वमाहुः। किं तु। परस्य रोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणोपतद्भाविकत्वमाहुर्वाच्यः। कविनाऽभिधि।

२०३०

॥३९॥

३९

सितंकथावास्तवस्तुशब्देनोच्यते। तस्य वस्तुनः पर्वणि कथावपवास्तेषामन्योन्योपकारकत्वं भाविकत्वं
समाविकीतेत्वं तथा विशेषणानां व्यर्थानां विरुद्धार्थानां विगतार्थानां वाऽक्रियाकरणमप्रयोगः भाविकत्वं
तथास्थानवर्णनं स्थाने प्रस्तावे एव वर्णनं न पुनरुक्तस्मादेव कस्यचिद्वस्तुवपस्यस्तवः। एतच्च भाविकत्वं तथा व्य
क्तिः। अर्थव्यक्तिरुक्तिकमवलाड्यते। अनमेत्युक्तिस्तस्याः क्रमः परिपाटी तस्य वले अभिधानावृत्तिस्तस्याद्यु।
क्तिकमवलातगंभीरस्याऽपिकथावस्तुनोपाव्यक्तिः स्पष्टीकरणां। एतत्सर्वेभावापतंकवेरभिप्रायामजमि
ति हेतोस्तद्भाविके विदुः। तथा अल्पमिदमुक्तम्। किंच। पथागमांतरेकाव्यलक्षणादलंकारशास्त्रादन्यआग
मआगमांतरेभरतशास्त्रे तस्मिन्नागमांतरे मञ्जवृत्तसंगसंध्यंगलक्षणादिव्यावर्णितं भरतमुनिना तथेहका
व्यऽस्माकमिष्टमलंकारत्वेन। उपसंहरन्ताह॥ पंथाः स एष विवृतः परिमारावृत्त्या संक्षिप्य विस्तारमनंतम
लं क्रियाणाम्॥ पंथामार्गे वैदर्भगौडी मभेदभिल्लः स एव चिरंतनैराचार्यैरुक्तोऽस्माभिविवृतः श्लेषप्रसा
दादिरूपेण। तथा स एव पंथाः उपमादीनां भाविकप र्पंतानां अलं क्रियाणां विवृतः कथं विवृत इत्याह।

राम०

॥३९॥

दं० १०

॥४०॥

संक्षिप्य विस्तरं च । संअनंतं अपर्यंतं प्रतिकविस्थितं । संहृत् । तदुक्तं । इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्योत्तरं स
हत् । तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपिशक्यते । कथाविष्टत इत्याह । परिणामवृत्ता परिणाममिषता ॥ तथा
हि ॥ वैदर्भमार्गस्य प्राणा अलंकारश्च उपमादयो नापरे । मे पुनः प्रतिपुरुषाभिप्रायमभिन्ना विशेषावाचां वि
षययोगोचरं अतीत्योत्तिक्रम्य स्थिता अवागोचरास्तान् विवरीतुं मन्यास एवालसमर्थः । न पुनराचार्योपदेशः
। तदुक्तं ॥ बहुशो बहुशो पापं कालेन बहुना स्य वा गच्छ सभ्यस्य तत्तस्य गुणदोषाः प्रकाशताम् ॥ ॥ इति दंडि
कृतालंकारस्य टीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

राम०

॥४०॥

७५

३००

(10)

1903.

505.

no. 2835

2000

कृष्णाय नमः

1871

1000

3/18/21

三

卷之四

1000

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

दं० टि०

॥१॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ विदतः श्रीधरं नत्वा सत्यवाक्यं जगत्सति म्दंडिनोऽलंकृतो घीकां कुरुते वादिघंघलः
वैदर्भस्यै गौडीयमार्गविभावनामपरिच्छेदे साधुर्ममा विख्यातुना चार्मेण तद्रूपातिदिपदाशक्तिः सानुप्रा
सारसावहे सनुप्रासप्रसंगेन वर्णावृत्तिरनुप्रासलक्षणाधिकारे प्रसंगतो यमकमप्युदिष्टं तत्तु नैकांतमधुर
मतः पश्चाद्विधास्य तद्वृत्तिनप्रपंचितम् । तदिदानीमसाधारणाश्लेषादि साधारणा स्वभावाख्या धलंकार
जातमुपवर्णयितुं प्रारभ्यते । तस्यादिना यमकलक्षणां निर्दिशति । वर्णानामक्षराणां संहतेः संघातस्य
विशेषणपदपदार्थाऽनुलोमप्रतिलोमादिनामा आवृत्तिरवर्तनं पुनः पुनरुक्तिः । किंभूता अव्यपेक्षः पद
पादादिनाऽव्यवहितः व्यपेक्षो व्यवहित इति लक्षणा मुक्तम् । इदानीं तत्रेसादिनाऽस्य विषयं निरूपयति ।
पादानां वृत्तस्य जातेर्वा आदिश्रमध्यश्रमंतश्रमोचरो विषयप्रदेशस्यानंयस्य तत्पादानामादिमध्यांत
मोचरो । इदानीं तत्संभेदानाह एकश्रमोचरो यत्र यश्चत्वारश्च ते च ते पादाश्च ते पुमानियमसकानि ते षां विक
ल्पनमाभेदाः कतिमवंगीत्याह । आदिमध्यांतमध्यांतमध्याध्याघंत सर्वतः । आदिश्रमध्यश्रमंतश्रमध्या

राम०

॥१॥

तोचमध्यादीचआद्यंतोचसर्वतश्चसर्वेषुपादेषुसर्वेषुत्रिष्वपिस्थानेति। तथाहि। तथादिपादादिपम
 कमेकमन्यत। पादमध्यमपरंपदांतयोदन्यत। मध्याद्योदन्यत। आद्यंतयोश्चापरम। पदस्यादौमध्ये
 तेचान्यत। एवमेकाद्विःत्रिःचतुःपादानांः आदिमध्यांतभिरेमध्यांतमध्याद्याद्यांतसर्वतश्चपादपादव्यवहि
 तोभयसंकीर्णभेदतोसंतंबहवस्तेषांपमकानांभेदाः सांकर्षणीयोनिरुत्यतिस्थानेषांतेसंभेदयोममः
 । तेषुपमकेषुकेचित्सुखेनक्रियंतइतिसुकराः। दुःखेनक्रियंतइतिदुष्कराः। तेषूपमेषुमध्येप्रदर्श्यतेकेच
 न। तथाहि। दिशानदर्शनार्थवत्पते। सुकरव्यवहितामानोनेत्यादयः। दुःकरव्यवहितामधुरेणोसेवमा
 दयोव्यपेताव्यवहिताः। नयानयेसेवमादयः। संकीर्णधिराधरेत्यादयः। दुष्करव्यवहिताव्यवहितोभय
 शंकात्तृपाश्च। तत्राऽव्यवहितेप्रथमपादादिपमकमाह मानेनेत्यादि। मानेनगर्वेणानेनैवंविधःप्रणमः
 संबंधःसाखिनाभूत्। मानममुमेवंविधं। प्रियतमविषयेमाकाफीरितिकोचित्कांतंप्रतिकृपितामानिनी
 सख्येवमनुनीयते। हेसखितंखंडिताविप्रलब्धातस्यप्रियस्यकंठमाश्लिष्यालिंग्यतमेवप्रियंसूत्रपंसल

६० टि०

॥२॥

जं कुरु इमं साध्वी ममावमताऽपि स्वभावानुरक्ताऽननुनीताऽपि स्वयमागताऽअहंपुनर्निर्घराऽकृताप
राधौऽपिनतामन्वेष्टमिति मत्वा त्वपि गतायां सखे ज्यो भविष्यतीति ॥ ॥ द्वितीयपाराधव्यपेतं प्रमकमुदाह
रति। मेघनादेन घनगर्जितेन। किं भूतेन। हं सानां मदनोदिना मदं मुनुरतीत्येवं शीलो मस्तेनानुत्तमानं म
नः स्त्रीणां तु न्तो निरस्तो मानो मस्मिन् तत्। मदतः स्मरः रसा सहविगाहते। ध्यासते तृतीयपाराधव्यपेतं प्र
मकमाह। राजन्वसः प्रजा जाता भवं तं प्राप्स्यस्यति म। किं भूतं। चतुरं। क्वचिचतुरं भोधिरशनो वीं करग्रहे। च
त्वारो बुध मणवरसना मेखला मस्याः सा तथा चासावु वीं च पृथ्वी तस्याः करः धान्या षड्गागादि तस्य ग्रहे म
हरो इति ॥ चतुर्थपाराधव्यपेतं प्रमकमाह अरामं कैश्चिदाकां तमन्यैः सन्नदिबौकसाम् परातिरथ
नागाश्चमिति सेनां गत्वा तद्द्वैकत्वं। तेन रहितैर्विकले रहितैस्तवापिमिरिति। एकपारादिविकल्पा
श्रुतारः। प्रथमद्वितीयपादयोरपि प्रमकमाह। मधुरमित्यादि। मधुरं मय्यं। मधुर्वसंतः। हे अं नाभोज
वदने पञ्चमुखिवदब्रूहि तव नेत्रयोश्चक्षुषोर्विभ्रमं विलासं। नमरभ्यां त्वान्नमराणां भ्रांतिस्तु पावि

राम०
॥२॥

उं वयं प्रति अनुकरोति । किं नु नु वितर्के प्रथमतः तीमपादपोरदियमकमाह । वारणो हस्तीरयो उद्भूतं द
मबंधनं यस्मादुदा मा उद्धृत्तः वारादः पत्तांतरे समुद्रमेवा । हयस्तरंगमो वा न । किं कुर्वतः नमतः । अंतं
विनाशं नोऽस्मान् । यतो यस्मात् तस्मादहो विस्मये । विक्रमस्तवेति । दुःखेन म्रियते यो वारणः गुरंगमो वा स
ते स्मरन् विद्यते । तथाप्यस्मात्सारमसीसे का किं नो विजयितुमाश्रयं हेतुरित्यर्थः । प्रथमचतुर्थपादोरिय
मकमाह । एजितैरित्यादि । एजितैः आजौ संग्रामे तैरप्येन तीव्रत्वेन जीयते अहिहस्तादाद्धिद्यते । त्वाद
शैर्त्तपैर्न केवलं जीयते नीयते च पुनः पुनरपि तुष्टिं सुधापथ्यी । वसुवित्तं तस्य धारादानप्रवाहस्तथा ।
अत्र वसुधास्याः प्राणिनो वसुधाशब्देनोच्यंते । तां स्थातृता स्वस्मां मवाः क्रोशंतीति यथा । द्वितीयतः ती
मपादपोरदियमकमाह । करोति कुरुते । कलिका मंजु । जरी । सहकारस्य चूतसंबंधिनी उत्कलिका उत्कं
ठातया उत्तरं अधिकं मम मनो मन्मनो मन्त्रितं न केवलं सैवः मन्मनो मधुरोप्येकः घमत्तको किल नि
स्वनः । मत्तश्चासौ को किल श्रुतस्य निःस्वनः शब्दः सवेत्यपिशब्दार्थः । सर्वो सुखाधिक्यं करोतीत्यर्थः ।

दं०मी०

॥३॥

द्वितीयचतुर्थपादमोऽदियमकमाह। कथमास्तेपे॥ तदुपलंभाशातवउपलेभः प्राप्तिः समागमः तत्र आ
शाआकांक्षातस्याविहतिर्विधातः तस्यां विहतौ विधाते सति दहावसरे तादृशी दशा अवस्थानालं। न सम
धी। अपितु समर्थेव। आरोकुं आक्रामयितुं। अंगनाप्रिया। अंगनाशिनी। अंगनाशमतीत्येवंशीला। मासे
तिकेऽश्वि सुभगः कपाऽपि दूसाऽभिधीयते तृतीयचतुर्थपादमोऽदियमकमाह। निगृह्य परिगृह्य केनेत्रे
चक्षुषी। केनतरुणापादपेन। कथं भूतेन। बालऽपल्लवशोभिनीना। अभिनवकिं सलपभाजिष्मना। तरु
णा तु पुनः श्लिष्टानीडितानलिनो भ्रमराः कर्षति मारयेति बाधं तद्वति यावत् कथं भूता अलिनः। नलि
नो मुखः। प प्राभिमुखाः॥ द्वितीयादियमकविकल्पाऽष्ट॥ तृतीयपादादियमकविकल्पेषु द्वितीयतृती
यपादयमकमाह॥ ॥ विशदेसादि॥ विशदाश्चेताहंसीकुस्तोविदधात्रि। कां। अंतकाभिषं अंतकस्य य
मस्याभिषं मां सग्रासं। केन। कुरुतेन। कुस्तितं स्तं कूजितं तेन। कुस्तितं च विरहिजनमनः प्रातिकूल्यात्।
कं। जले किमासीमसारसे सरस इदं सारसं तत्र। किं विशिष्टं। विशदामलसारसे। विशंत आमलाः सा

राम०

॥३॥

रसायना॥ प्रथमद्वितीयचतुर्थपादादिप्रमकमाह॥ ॥ विषमं दुःसहविषमिवविषं विषकारित्वेनाभेदो
पचारात् मदनो विषमुक्तः तमन्वेत्यनुवधातिव्रजति मदनं कामं किं विशिष्यं मदनं दनमनंदमपिसुखम
तिनंदनः ननन्दनो नंदनः ममानंदनो मदनं दनः तं मदनं दनं मसीडाकरम् मलयानिलौदक्षिणपवनः
किमेकाकिनीत्याह सहंदुकलयार्द्रदुकलयसह किं विशिष्यमा अपोऽमलमा व्यपगतत्वाच्छूनमा प्रथ
मतृतीयपादादिप्रमकमाह॥ ॥ मानिनीमेशर्मसुखंतनुतांतनोतु किंचिकीर्षुः नेतुमिच्छुर्निषंगितमिषु
धित्वं अनंगस्य कामस्येत्यर्थः किं विशिष्यं हारिणी हारोऽस्यास्तीति ते तव हारिणी मनोहराशीला रम
णीया किंकुर्वतः तनुतां यतः कृशतां व्रजतः द्वितीयमतृतीयचतुर्थपादादिप्रमकमाह॥ जयता जितवता
केन त्वन्मुखेन कान् अस्मात् अकथं न विद्यते कथाशब्दोपस्मिंसदकथं नेति प्रतिषेधः कथमित्याहोपे
नकथं जितं अपितु जितमेवा किंततकमलं पद्मं किंकुर्वतः कंउदकं अलं कुर्वत भूषयत अलिमतः भ्रम
रमतः दलान्यस्य संति दलिमतः मम प्रियामतः प्रिया तस्याऽसंवीधनं मालिने ॥ इति ते तीयपादप्रम

दं०टि०

॥४॥

कविकल्याश्चत्वारः ॥ सर्वपादादिपमकमाह ॥ रमणीकोत्तरमणीमारुण्यामेममापाटलापुष्पं पा
टलापाटलामिवपाटलं ईषद्वक्रमंशुकं वस्त्रं पस्याः सापाटलापाटलांशुकाकेव ॥ वारुणीव ॥ वरुणास्येमं
वारुणीदिमिति ॥ अरुणीभूतारक्ततामापला ॥ सूर्यस्येयं सौरीभादीभिर्मस्याः सा अरुणीभूतसौरीभा ॥ सु
रभेभविः सौरभं सौगंधस्यास्पदं ॥ सर्वपादादिविकल्पशकः ॥ ॥ एवमेकत्राव्यपेतपमकविकल्याः पंचदशा
भिहिताः इत्युक्तक्रमेण अव्यपेतपादादिपमकं विकल्पितं ॥ ॥ इदानीं व्यपेतपमकविकल्याः कथ्यंते
तत्र प्रथमद्वितीयपादादिपमकं व्यपेतमेकस्मिन्यादेन संभवतीति भिन्नपादएवौदाहिमते ॥ एकपादे
हि मध्योत्तपमकमाद्योत्तपमकं वास्यादिति ॥ एवं सर्वत्र व्यपेतपमकगतिरुन्नेया ॥ तत्र प्रथमद्वितीयपा
दादिपमकमुदाहरति ॥ मधुरेणोत्तादि ॥ मधुश्चैत्रः सणोहरिणः तस्मै वदशोपासताः एणादशो मग
लोचनाः ॥ तासां मानं गर्वशब्दशेषं नाम शेषं करिष्यति ॥ केन ॥ सहकारोद्भूतेन ॥ किं भूते ॥ नमधुरेण रम
णीमेन ॥ सुगंधिना ॥ सुरभिणा ॥ ॥ प्रथमतः तीमपादादिपमकमाह ॥ करोतिताम्रइत्यादि ॥ करोहस्तः

रम०

॥४॥

अतीवतामोतिरक्तः॥ कासारामाणां स्त्रीणां तंत्रीताडनविभ्रमं करोति। तंत्रीवीणातस्यास्ताडनं। तेन वि
भ्रमं विलासं करोतीति विधत्ते। न केवलं तमेव करोति। सिध्यं पयामवति तथा कांतेदपितेश्वरणोत्पलं क
र्णावतंसोत्पलं तेन ताडनं हननं च करोतीति। वाशब्दः समुच्चये। अथवाशब्दोपमेवर्तते तेन कांतेश्व
रणोत्पलेन ताडनमिव वीणावादनविभ्रमं करोति॥ ॥ प्रथमचतुर्थपादादिप्रसक्तमाह॥ सकलापोद्घ्न
स न पेसादि॥ सहकलौपोद्घ्नसनेन वर्तत इति सकलापोद्घ्नसनात्तमा कलापिन्याममूर्मि अनुपश्रान्त
सते। मेघालीजधरमालाकिंभूता नर्त्ति तेव। नर्त्तिताभमिता। कैवी तैः सकलानिः शेषा आपः पानीया
नि विमुञ्चति। अथवा कलौ मधुरध्वनिः सह तेन वर्तत इति सकलानुगुसकलेषु प्रां विशेषणं। एकतः सं
ध्यभावोऽन्यत्र वन्न कूरपधूरिति समासात् प्रसंगः। ततश्च सकला इति॥ ॥ द्वितीयतृतीयपादादिप्रस
क्तमाह स्वप्ने वेसादि। स्वप्ने वात्मनैव। मानकलिमनोगर्वः कलिः कलहं गलं तौ मानकलीयस्मात्
हलन्मानकलिः। अथवा मान एव कलिः। कलिरिव दुःखहेतुत्वात्। गलदपसरत्तमस्मात्। अथवा माने

दं० ८०

॥ ५॥

नमूतः कलिः क्रोध इति मध्य पद लोपी समासः । इदानीं मे वेच्छं भूतं मनो वर्तते न पुनर्नीपस्य कदंबस्य कलिका
मपि दृष्ट्वा विलोक्य कान्तस्य शोतः दशमवस्थां नासादयेत् ॥ ॥ द्वितीयचतुर्थपादादिममकमाह ॥ आरुह्या की
उशैलस्य चंद्रकांतस्य लीमिमाम् न सति एष शिखावलौ मयूरः । किं भूतः लसत्वारुचं द्रकातः । चंद्रकाणामना
श्रंद्रकांताः लसंतश्चारवः चंद्रकांतामस्य स तथा । किं कृता । आरुह्या कां चंद्रकांतस्य लीं चंद्रकांतमणपक्षेण
स्य लीमिति । संवंधिनी कीडा शैलस्य आ कीडं ति दी व्यंति तस्मिन्नि ति । कीडा शैलः कीडा पर्वतः तस्य तृतीय
चतुर्थपादादिममकमाह उद्धृता आच्छित्ना गृहीता कुतो राजकात । राजां समूहो राजकं तस्मात् । उर्वी मेदि
नी हृता भ्रिमते पाल्यते । अथ सं प्रति भुजेन बाहुना लदीयेन । कथं भूता । वराहेणोद्धृता मासौ । वराहेण को
लवेषधारिणोद्धृता सिंहा प्रलयकाले जलधेर्मसाविति । पुनरपि किं विशिष्टा । वराहे रूपि स्थिता । वरुश्च
ष्टः सचासावहिश्च वराहिः तस्य वराहे रूप रिमस्तके स्थिता मासाविति । प्रथमद्वितीयतृतीयपादानामा
दिममकमाह करेणोत्सादि । करेण बाहुना ते भवदीयेन रणेषु पुण्डेषु अंतं नाशं करोसे वंशी लोमस्तेना

राम०

॥ ५॥

केषामंतकरेण द्विषतां मरातीनामिसन्नसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वादुपपदसमासो देवदत्तस्य गुरुकुलमि
त्यादिवद्व्यवहाराः। हताः मारिताः करेण योगजाः भांति संध्या घना इव। सूरतश्च्यो तत्तरक्तं रुधिरं येभ्यस्ते स
रङ्गाः। अतएव संध्या घनैरूपमीयंते मयमततीपचतुर्थपादादिममकमाह पराः प्रकृष्टाः। अगः पर्वतः
तस्य तरवः तेषां राजिः पंक्तिः सावातैर्ध्वस्ते बाधः पतिते वभरे एतस्मिन् मूवातैः पराग तमिव मपला मितमिव
क्वापि दूरं परागो धूलिस्तेन तत्तं व्याप्तं अवरंगगते द्वितीयात्तीपचतुर्थपादानामादिममकमाह पातुरत्तु
वोमुष्मान् भगवान् पुरापवान् जानवान्। विष्णुः श्रीधरः सदा नित्यं नवाश्रिते घनाश्रनव घनास्तेषामिव धु
तिः छांमामस्पसनव घनघुतिः। कृष्णवर्णः स इति विष्णुः। दानवकुलध्वंसी दानवाहिरण्यभाक्षकालनेमि
मधुकैटभादयः। तेषां कुलं समूहो वंशीवातं ध्वंसत इत्येवंशीलः। पुनरपि किं विशिष्टः। स दानवरदंति। हा
सह दानेन वर्तत इति स दानः स्वचासौ दंती च तं हतवान् इति। सकिलकुवलयमापीडं नाम मत्तं करिं दूहत्त
वान्। यद्यपि ब्रह्मभूरा वनेषु किं विवित्रह्नादिषु चोपपदेषु हंते भूते किं पतान्योपपदे। तथापि विशिष्टप्र

६० टि०

॥६॥

योग दर्शनादुच्यते सार्वपदानामादिममकमाह कंशिरः। अलेर्भमरस्यसमाः केशामस्य तत्समकेशका
लकुंतलमित्यर्थः। समकेशमित्यत्र गमकत्वात्समासो देवदत्तस्य गुरुपुत्रादिव द्रष्टव्यः। ते त्वरीयं। तथा मुखं
च कमलेष्पीकरं एकमलमंभोजं तस्येष्पीमंभ्यसूयां करोतीति। एवंशीलाभ्रंतः कं पुरुषं अलेख्यमगराण्यं
करोषि न किंचिदनेतः पातिनं करोषीत्यर्थः। केषु उन्मदिष्मुपुत्तादशीलेषु। केवलं कमलेवलक्ष्मीरिव
तंवतीस प्रथमद्वितीयमोस्तृतीयचतुर्थमोरादिममकमाह मुदाहर्षणारमरांमिममं। प्रियं तन्वीतं
कर्तुं मदभ्रजघनाः समाः समर्पादिति संबंधः किं विशिष्टाः। उदारमर्मिणाभूषणाः। उदारमहोतीरीप्तिमं
तश्चमरागमः पद्मरागादयोभूषणामाभरां पासांताः। मदभ्रमदशः। मदेन भ्रमं त्योघूरामाने दृशौलोच
नेपासांताः। मदभ्रमदशः। मदभ्रं विशालं जघनेपासांतादिति प्रथमतः त्रीयचतुर्थमोरादिममकमा
ह उदितैरन्यपुष्पानां मारुतैर्महतं मनः। उदितैरुदितैरन्यपुष्पानां परमतानामारुतैराहतं। तथा मा
रुतैः पवनैरपि दक्षिणैः केरलविषमादागतैः प्रथमचतुर्थमोर्द्वितीयतृतीयमोरादिममकमाह। सु

राम०

॥६॥

1121
1120

राजित हि मोयनांतनुमध्यासतोस्त्रिमः। सुरमामदिरमाजिताहीर्लजायासांताः। सरतस्वेदसुराजितम
खेंदवध। सरतचासौख्येदश्च सरतस्वेदः घर्मोदकं तेन राजिताः शोभिताः मुखेंदवोयासांताः इति व्यपेत
पादादिममकविकल्पास्तपोदश इत्युक्तन्यायेन व्यपेतपादादिममकविकल्पोपेष्टदर्शितः। अव्यपेत
व्यपेतात्मा विकल्पोप्यस्ति। अव्यपेतः स्वावमववराणिवसा। व्यपेतो विजातीयपदव्यवधानात्। अव्यपे
तव्यपेतात्मा तौ स्वभावौ यस्य स तथाप्यस्ति भेदस्तृतीयोराशिरस्ति। मध्यम्यमव्यपेतममकविकल्पस्य
तर्भविष्यति। तथाप्युक्तलक्षणं तर्गतोऽपि उभयमत्राप्यपदिश्यते। काश्चिद्देधर्म्यदर्शनादस्ति हिलोके व्य
पदेशो मोहिप्राशनेवासिनस्तेभूमिमिवासितोप्यभिधीमते इति तद्यथेत्यादिनोदाहरति तलव्यपे
ताव्यपेतं प्रथमद्वितीयमोस्तृतीयचतुर्थपरादिममकमुदाहरति सीलमित्यादिना शालंशालद्रुमं।
किंविशिष्टं शालं वकलिकाशालं। शालं वाश्वताः कलिकाश्वता एव शालः प्राकारो यस्य सः शालं वकलिका
शालस्तौ। स आलीवी सितुं द्रुमं नालं न समर्थाः। न परं शालमेव तथा नालीनपहदानं पि वी सितुं नालम्।

रं.टि.

॥७॥

कथंभूता नालीनवकुला नालीनआश्रितोवकुलकेसरतरुयैस्तोआलीनवकुलास्तास्तथानालिकि
नीरपिपाप्मिनीरपिनद्रुमलमिति। कथाविद्वसंतसमयमधिकृतसकाचिदिरव्यभाकदर्शितोच्यते। पतोवि
रहभरसंजातमनोजारोचकस्यजनस्यैवंविधरमणीमवस्तुदर्शनस्यदुःखहेतुतात्। तथोक्तमादुःखितेम
नसिसर्वमसद्यमिति प्रथमचतुर्थमोर्द्धितीमततीममोः पादपोरदिममकमाह कालेमिसादि काचिदि
रहिणीकालंसमयंसीहितुं नालंनकाचिदिसर्पः। किंविशिष्टमिसाह। अनालचरतारकं। अनालक्ष्या
स्ताराज्वलाभासुराः शुभ्रास्तारकाज्योतीषिमस्मिन्ततान्तातथातारतारस्यरसितं। तारउच्चैः श्रुतिस्तस्याभाव
ः तारतातमारस्यंस्मरणीमंरसितंगजितंमस्मिन्तत। कालंकालः कृतांतः तमिव। मारणात्मकतात्। तथाका
लमहाघनं कालेमहो तो धनामस्मिन्डति। कालशब्दोपर्षापर्मयोव्याख्यातः। व्यस्तस्यासाधारणाविशेषे
क्रिमोपादानादेवलध्वतात्। अतोममपर्मयोव्याख्यामः अन्यथाभादुत्यन्तस्यस्वशब्दस्यपुनर्ववनेपोन
स्तत्त्वदोषप्रसंगः सर्वपादादिममकमाह हेसखिमोवल्लभामयामः। गताः स्त किंवपुपमानेत्याह।

राम०

॥७॥

धियावुद्धासंकल्पेनेति यावत्। सावद्यमासमासहमभितैवपीडितैव। किंभूतासेत्याह। अस्वसीमा। अ
स्वः प्राणाः तेषामार्तिः पीडामदिरहव्यथातामासमेतादयते गच्छतीत्यस्वसीमा। पचार्दिपाठादिद्वि
जलधरादिवदन्तो न कर्मण्यपेः तस्मिन् विधिरतिष्ठायते। कमाकथिते साह। निशा। रात्र्या। कथंभूत
या। यमावमं मरणं यामः। पंचत्वमापुनः। किं विशिष्येत्याह। यामत्रमाधीनायामया। यामः प्रहरस्तेषां त्रयं
तास्मिन् न धीन आया मोर्ध्वमस्याः सा तथा तया मः काश्चि सरवराः स्वानुरक्तादयिता मत्वममानस्ती व्रमन्म
थानलज्वालावलीढवपुःकांतांस्मरज्वरातुलं निशम्य सखायं कथयति। इति व्यपेता व्यपेता मम कविक
ल्यास्त्वमः इदानीं पदादि मम कविकल्पं व्याख्याय प्रकृतमुपसंहरति। इति। एवं प्रकारपादादि मम क
विकल्पगतिः प्रक्रिया ईदृश्येवाऽनेन प्रकारेण विकल्पानि उद्घातियममकानीतराण्यपि। मध्यादिम
ध्यानाद्यंत सर्वमम कनूपाणि। कुतस्तद्देवानदर्थिता इत्याह न प्रपंचममादेहाः॥ कात्स्न्येनाख्या
गुत्तुमीप्सिताः। प्रपंचममातृग्रेषु गौरवममातृ। मध्याद्याद्यंत मम कविकल्याः कात्स्न्येन सामस्सेन आ

दि० दि०

॥८॥

ख्यातुमीप्सिताऽदुःकराभिमेताएववर्णतेतत्रतेषुममकोषुमध्येकेवन।सर्वपादव्यमध्यममकव्यपे
तमुदाहरणमाह स्थिरपतेइत्यादि।स्थिरअविनश्वरीअमतिःप्रजामस्यतस्यामंत्रांहेस्थिरपते।म
तांनीद्रिमाणिचक्षुरादीनिमनःषष्ठातिमस्यसःपतेन्द्रिमः।अतएवकृतादिषड्गजिपोनिगृहीतेन्द्रियग्रामो
भवान्।पतेस्तपसिनोनहीमतेनविद्यतेमायाशाय्यमस्याऽसौअमापस्तस्यभावोऽमामता।अशक्यतोपि
इमतेइमत्प्रमारासुखापतेतवानंदभूतामाकिंभूतामाअपतेक्षयंअगच्छतेविनाशंशाश्वतामैतर्पःव्यपेतं
सर्वपादमध्यममकमाह सभासुराजनितादि।हेराजनतेगुणाःसुरादेवान्नमांतिनमांसेवाकिंभूता
स्तेगुणाःभासुराभासनशीलाः।पुनरपिकिंभूताःस्तुताः।गीताः।भस्त्रिकेषांमहीसुराणांभूमिदेवानांब्राह्म
णानां।कासुसभासुपरिषसु।पुनरपिकिंभूतैःअसुराहूतैः।सुरामादिरमाआहतानितसुराहतानि
असुराहतानितैः।वसुवित्तंतेनराजितानिअनुरागवृत्तितैः।किंभूताःगुणाः।प्रजासुवतुर्वराश्रमल
क्षणासुरागामसुअनुरागवतीषु।राशितोगताःपुंजीभूताःव्यवहितसर्वपादांतममकमाहहेसब

कैमुखैः४

राम०
॥८॥

रित्प्रमत्तमात्रवप्रिमाप्राणवद्यभाजपातरंस्मरंकीडातदेवोसवतत्रासमंतादामोरोहर्षःसु
रभिगंधोवातेजविशेषतोमत्तातमानमेनैवममफलंकिंचनकिमपि।मत्तमाकमनीयतमापतःप्रिये
षुसौभाग्यफलाहिचारुता सर्वपादांतयमकमव्यवहितमाहहेनाथमकादृशाउन्नतप्रकृतयःनतेः
रसंनभतामादेन्यरसानुभवंनजानते।यतोविरूद्धेविरोधिनीखलुसन्नतेनते।संनतोदीनःद्रुनःप्रभुसु
मोर्भावःतेसंनतेनतेयतः।ततोयएवपुरुषादीनाःशिरसानतेननमेराचरंति।अतोऽलंपंप्पिपुंदैत्यर
सेनदीनतापरिग्रहेणतेनहेतुनातेतव सर्वपादमध्यांतयमकंव्यपेतमाह सावद्यभासांहति।तेन
हेतुनाममजीवितेनगलितम्॥केनेसाहालीलास्मितेनईषद्विकशितेनसुविना।वनवंदेनमृदु
नोदितेनपारुष्यरहितेनजल्पितेन।व्यालोकितेनलघुनाकथयस्वीक्षितेन।गुरुणागतेनमंथरगम
नेन।व्याजंभितेनजघनेनचदर्शितेन प्रथमतःतीमपोरव्यपेतद्वितीयचतुर्थयोश्चव्यपेतमध्यांतय
मकमाह॥श्रीमानीसादि॥आत्मानंपरंपुरुषंअसाधारणाविशेषणोपादानाद्विस्मृतमेवहेजना

दि० टि०

॥८॥

आमनमतप्रणामतः। पः स्थितिमानः स्वैर्यवान्। उसन्निविनाशाः रहितः। मर्यादावान्वा। पञ्चश्रीमा
नलक्ष्मीवान्। पञ्चअमाननमातीत्यमान्। जगत्पर्माप्रावकाशः। अमरदेवास्तेषां वैवर्त्ममार्गश्चा
काशं तेन समानं सदृशं मानपरिमाणं यस्याः सावमरवर्त्मसमानमानमानः। तं आकाशवद्धापकमि
त्यर्थः। आनते च तज्जगच्च तत्र प्रथमानः प्रख्यातमानः मानः पूजामस्य तं आकाशवद्धं न तजगत्प्रथ
मानमानं भूः पृथ्वातां मिमीते स्म इति भूमानः। तं धादिपाठात्कर्तरि ल्युट्। कृत्यलुटो बहुलमिति वा
कर्तरि ल्युट्। तं भूमानं। वामनवेषव्याजेन वलिवंधनो घतः वक्रवाला चलपिप्पिस्तः क्षितिमेकपाद
क्षेपेणा मिमीतां न विद्यते मानं प्रमाणं येषां तान्यमानानि। अपरिसंख्येयानि नामान्यभिधानानि।
हरिजनार्दनमधुसूदनादीनि यस्याः सौ अमाननामा तं अमाननाम तं अनंती जीवतीत्यानाः प्राणि
नः तैर्मते आमनमतं। न पुनरानानां मतमिति विग्रहः। तेन पूजामामिति समासप्रतिषेधात्॥ मति
बुद्धिपूजार्थम्यश्चेति तत्र विहितं कृतप्रत्ययमोगे कृतस्वचवर्तमान् इति षष्ठीविधानात् तृतीयाविभक्ते

राम०
॥८॥

रनुसन्निरिति मंतव्यम् । भूतकालसामान्यविवक्षायां निष्ठे सनेन क्तप्रत्ययो सन्नो न लोकाव्ययनिष्पन्न
लर्थतरणमिति षष्ठाः प्रतिषेधात् । कर्तरि तृतीया स्यादेव । ननु वर्तमाने लडिसधिकृत्य मत्साघर्षेभ्यो
धातुभ्यो वर्तमान एव काले क्तप्रत्ययस्योक्तत्वात् । भूते काले निष्ठे सनेन क्तप्रत्ययानुसन्नेः तृतीयाऽनुसन्नि
रिति चेत् ससमेतत् । किंतु अपवादविषयकचिदुत्सर्गस्याऽपि समावेशः इति मत्स्यादिभ्यो भूतेऽपि नि
ष्ठा भवत्येव । अन्यथा कथमेतदुक्तं भाष्यकारेणैः सूत्रविन्यासोऽपि न जात इत्यलमिति प्रसंगेनेति स्थि
तम् । अत्रानेन तं आतनतमित्यनवयं । अप्रतिमानमानं । अप्रतिमानोऽनुपमोऽभिमानो मत्स्यासा
वप्रतिमानस्तं ॥ ॥ व्यपेतं सर्वपादपमकमाह ॥ सारमंतमित्यादि । सारमंतं कामपूरप्रणीतवात्स्याय
नाय्यभिहिताऽभिसरणाप्रयोगं प्रयोजयंतं वल्लभं रसयं तीरममाणप्रेरयंती केन उरसा वत्ससा
कांतारसामतं वैद्यविद्योपदिष्टरसामतं जगमरणाव्याधिध्वंसि । असारं फलु अवैति मन्यते किंवि
शिष्टं तं । सारभूतं संसारमिव वर्तमानम् । किंविशिष्टं उरसारधरा उरसारसुखं तं विभक्तिवहति ।

२०६०

॥१०॥

कनकाभरणाभूषिता पुनरपि किंविशिष्टे साह। आरवः शब्दस्तेनानुक्रुताः सारसाः पक्षिणो यमासा आर
वानुक्रुतसारसा। साचासौकां विश्वमेखला तमासा हवर्तत इति सारवानुक्रुतसारसाकां चिः इति पूर्वेषां
बंधः इति प्रथमतः तीयमो रघुंतं द्वितीयचतुर्थयोर्मध्यादिममकव्यवहितमुदाहर्तुमाह सनमानमेत्यादि।
संधिविग्रहासनमानसंश्रयद्वैधीभावानांगुणानां मायातथ्येनानुष्ठानं नमस्तद्विपर्ययोः नमः तौ नमा
नयौ लौचनौ यस्याः सानमानमालोचनादंडनीतिः। तदुक्तम्। दंडनीसानमानमाविति। तमानमानमालो
चनमादंडसा। अनमा प्रसक्तमनुभूयमानमा। अनोबलं त्रयासनुसरतीति सानमाः। किंप्र। तमा आनमा च
तुरंगवलानुसारिण्यानमानमोधानविनय। नमानमावुक्तलक्षणौ तमोरंधाः। अंधा इवांधाः कार्माकार्म
विपर्ययसिद्धमतमो मूलास्तानविनय। शिष्टमाहेराजन् इत्यध्याहार्यम्। कथं भूत। आसमंततो नयेन
नीत्या आयतिराज्ञां प्रभुता यस्य संबोधनं हे आनमा यते। नीयंत इति नमा अभिप्रायाः। पुंसि संज्ञायां
घः। तान् अमासीत। अगमत्। भावान् कथं भूतान् जिनमानमान् जिनः सुगतस्तस्य मानं तत्मातीति

राम०

॥१०॥

जिनमानमा। आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः। बंधश्चेषार्थगहसावर्जिताः। अयः पुरायेतदस्तीति। अर्शादिपा
छादसमासांतादव। अयएवमानः प्राणोनस्तेपाति। अथवा। अयश्च अनश्च अमानौयाति। योसावमा।
नयस्तस्यामंत्रांहे अमानयः। अनामाननिरस्तानजनपसंपादय। अनयाश्रितान् अनयउक्तलेखणाः।
अयः पुरायेतत्सतिषेधोवा। अनयः पापं तमाश्रितान् पापनिरतान् पुंसो निरस्यं ॥ ॥ चतुर्ष्वपि पादे स्वाद्यंत
यमकेव्यवहितमुदाहरतिरवेणोत्सादि। यस्यविस्तोरवेणध्वनिना अवेतिउद्दिग्नः। कोसौ। भौमोनरका
सुरः। कथंभूतसहरेरित्याह। ध्वजवर्तिवीरवे॥ ध्वजवर्तीवीरः विःपत्नीयस्यतस्य। कावेति। संपतिसंया
मे। कथंभूतेअतुलास्त्रगौरवे। अनुपममस्त्रगौरवंगुरुतायत्रतस्मिन्। खेरिवारित्यस्येवाऽसद्यप्रता
पस्य। तस्याऽस्यपुरःपुरस्तात्। रिपुंजगत्संधंअवेतजानीता। तुल्यंसदृशं कस्येत्याह। अवेः। अविर्मेघस्तस्य।
भेरवेभयानकेसंपतीतिपूर्वेणसंबंधनीमम् ॥ ॥ सर्वपादेष्ववहितमाद्यन्तममकमाह॥ मया
ममेत्यादि। मीनातिमारयतीतिमयः। पचाद्यच्। असावामयश्चक्षयः व्याधिः तेनालंब्यतेआश्रीयतेइ

दं० टि०

॥११॥

तिमयामयालंब्यः सचासौ कलामयश्चंद्रः स एवामयोपस्थाः साः मयामयालंब्यकलामयासमातो मया
मयालंब्यकलामयामयोः अयोः पुण्यवतीः अमातव्योऽप्राप्यो विरामोऽवसानं मयुर्मेना सावमातव्यवि
रामस्तस्यामंत्रां हे अमातव्यविरामः आयुष्मान् सखे मां व ह्ये भां अहं अयामयामगतोऽस्मि किं वि
शिष्टां मयामयार्तिम् मम नं यामः तस्य प्रतिषेधः अयामः अनुपरमस्तं याति अयाममा अयवा पांम
न इति तयामया इति क्रिया प्रतिषेधः समासस्तु अश्नाद्भोज्यादिषु पाठान् सिद्धः अयाममा अविना
शिनी आर्तिः पीडा विरहव्यथा मस्यास्तां अयामयार्तिम् कयामामहमयो मित्याह निशमारा आहे
तूभूतयो ॥ किं विशिष्टमेत्याह आमयामया आमयंतिरुजंति इत्यामाः आमायामोः प्रहरयस्याः सा
आमयामातया आमयामयामया सह आमयसंयोजम कांकांताम् हेकरुणामया कारुणिकसखे
किं विशिष्टेन मया आमया आमो रोगः विरहव्यथा तां याति यः स आमया इति क्रिया तेन आमया
विरहव्यथाभाजा ततो मंसमुदायार्थः पां व ह्ये भां पुण्यवतीं गतोऽस्मि संकल्पेन शरीरेण आहेतु

राम०

॥११॥

भूतमातांचंद्रदर्शनव्याधिव्याधिव्यथाकदर्थितां॥ अनुपरातां विरहव्यथां॥ हेसखेकारुणिकमया विर
हव्यथाभाजासहसंमोजमेतिकेना॥ पिकश्चित्सखास्मरामित्तुनप्रियतमाप्रसंगं प्रतिप्रर्थ्यतइति॥
॥ सर्वपादेषु व्यवहितमादिमध्यांतममकमाह॥ मतामित्यादि॥ हेराजन तवमतौबुद्धौअपतिउपठोक
ते॥ का॥ समतासमंजसता॥ नवकताकिंकुर्वतस्तवेत्याह॥ अताम्यतः॥ अनाकांस्ततः॥ कामित्याह॥ उत
मताविलोमताम्॥ उतमस्यभावउतमतातस्याविलोमतां॥ प्रितिकूलतांजघन्यतामनभिलषतः॥ क
पेभूतासमतेत्याह॥ धुनानानिरस्यंती॥ कां॥ अकामतांनिःस्पृहताम्॥ किंविशिष्टां॥ मतां॥ केषां॥ अरम
तां॥ विरमतांतपसिनोनां॥ पुनरपिकिंविशिष्टा॥ अतापेनअल्लैनलजाप्राप्ताअग्निमतामांपुरःसर
तामां॥ अनुलोमता॥ आनुलोम्यंमयासा॥ अतापलब्धाग्निमतानुलोमता॥ ॥ चतुर्थपिपादेषु व्यवहित
मादिमध्यांतममकमाह॥ कालकालेत्यादि॥ कालोपनः॥ तस्यकालोविपक्षत्वादन्यतिविनाशकैधर्म
कत्वात्॥ कालकालोमहेश्वरः॥ तस्यगलः॥ कंठः॥ कालोमसुः॥ कालंरुक्मंमुखमाननंमस्या॥ सौकालमुखो

दं० टि०

॥१२॥

गोलांगूलकृष्णवानरः। कालकालगलश्रकालश्रकालमुखश्रेतिद्वंद्वः। तेषां कालः कृष्णत्वात् द्वंद्वस्य नो
जादिभ्यश्चेति वुज्। अलमतिशयमनकालं शिरो यस्याऽसावलकालकोममूरः। एषां षोडशदित्वात् लमो
ऽनुस्वारलोपः। तस्या लपनं विलपितं मस्मिन् सावलकालकालपनः स चासौ कालश्रवर्षा सममः तत्र का
लसंघनश्चेति द्वंद्वः। तद्वदतिशयेन कालाः कालकालाः। कालकाला एव कालकालकाः। ते च ते अलकाश्चे
ति विशेषणं विशेष्येणा बहुलमिति समासः। तेषामालसि तं तेन कालकं समस्तकं यस्याः सा कालकालग
लकालकालमुखकालकालकालकालपनकालकालघनकालकालकालकालसितकालका इति बहुव्री
हिः। ललनैवललनिका अलका मत्तपुरीतस्या अलकायाः स्वामी धनदः तद्वदलकः समर्थः तस्य संपत्ता ज
गत्प्रीयानाद्वर्षा सममः। आलगतु आविं गतु। हे कालकालवर्षा समम। कथं भूत। कलिकालकाल कलिश्चा
सौ कालश्रकलिकालः। तद्वत् कालः कृष्णः। तस्या मंत्राणां अथवा कलिरेव कालस्तद्वत् कालः कृष्णत्वात्
मंत्राणां अथवा कलिः काल इव कलिकालः दुर्मितः तस्य कालः सस्य निःफलहेतुत्वात् विपन्नः तस्य संवो

राम०

॥१२॥

धनं हे कलिकालकालः कालवर्षाकालः अलकालकालकः यत्तुपरीनायवसुसमर्पः एवंविशेषविशिष्टध
मिध्रभारवभासितकाठनलिकाआलगतु। मामित्य। आहार्यम् ॥ ॥ संदष्टममकस्यानमित्यादि। संदष्ट
सौममकश्चसंदष्टममकः तस्यस्थानं प्रदेशः पादपोर्द्वयोर्मदंतादितदाससंदष्टममक इत्युच्यते। सत्वेण
नौमोध्यजवर्तिवीरवेरवेरवौ अस्पृश्यां अतस्वादिस्यादि इति द्वंद्वः। तेषामममर्पः। अंतपदस्याऽपि पदसा
दिपदस्यांतपदं यदि ममकनृपं स्यात्तमप्येतत्। स्वातंत्र्येण प्रकीर्तते। यद्यप्याद्यंतममकादिष्वंतर्भव
त्येतत्। तथापि विशादिषु संदष्टममकलक्षणस्यांतर्भूतत्वात् पुनः किमिति संदष्टममकलक्षणानिरूपणं
पृथगित्याह उक्तं तर्गतम्। अवलामानिनीकृशतनुः। केन हेतुभूतेनोपोठरागा संजाता भिलाषेत्याह। म
देनमदिषार्थं पृथग्यपित इति ॥ ॥ संदष्टममकमुदाहरति ॥ उपोठरागेत्यादि ॥ उपोठरागो ममासाउ
पोठरागापितेन मन्युरसेन योजिता। संघेरा विकारेण। तथापि मदेन साममरानः पापं तेन मदेन साम
त्यापेन कर्तृणासा। मन्युः क्रोधः सवासौरसश्चटिता। यद्यपि क्रोधे रौद्रसंस्थामीभावो नरसस्तथापि स्थि

दं० डि०

॥१३॥

मीमाकोनरसस्तथापिअमंदोपचाएतकार्मकारणयोः कथंचिदेकत्वपरिमाणात् क्रोधोऽपिरस एवेति
। मनुरसेनेत्युक्तमित्यदोषः । अतएवनमोजितानमोजयतिस्म । आत्मानंममासहेतिसामर्थ्यादवसीयते
शठस्यद्विषत्वादप्यस्यवाश्रूयमाणात्वात् अपकृतत्वाच्चनमोजितेसादिकर्मणकर्तरिकर्तरिक्तः । नकेवलमे
तदेवातथाअनगोमन्मथत्वेनेतापित्तं च तर्जंगं च संतस्यभावोऽनंगतापित्तंगतापिस्मरशरीपित्तशरीरं
तापिममपूर्वमिपति । इयममाणापतापमाखदापनासानवभूव । मयासंप्रतीतिआसेति । खुरवप्रमो
गोअसोरभूप्रयोगादन्यत्रभूभावस्यअसार्वधातुकेप्रतिषेधाभावादिति ॥ ॥ समुद्रलेहेणमाह ॥ अर्था
भ्यासः समुद्रः स्यात्जातेर्दत्तस्यवायदहं तस्यमोभ्यास आवृत्तिः समुद्रात् तस्यसमुद्रस्यभेदाविकल्प्यास्त्र
योव्यवहिताव्यवहितोभयरूपः त्रिविधः समुद्रोभवतीत्यर्थः । नकेवलंसमुद्रएवंविधास्तथापादाभ्यासो
प्यनेकात्मा ॥ पादस्यएकशोद्विस्त्रिभ्यामोभ्यासः सव्यवहिताव्यवहितोभयभेदेनानेकात्मनिकरूपः स्यात्
। सव्यवज्यतेनिदर्शनेरुदाहरणोयिति ॥ ॥ तत्राव्यवहितंसमुद्रमुदाहरति ॥ ॥ अनास्येमइत्यादिन

सम०

॥१३॥

विद्यते आदरोपस्थाः सा आनास्थातस्याः संवोचनं हे अनास्थे सखिमः त्वमावर्ज्यः परिहर्तव्यो नापुरुषः
किं विशिष्यता परमायतमानमा परमः प्रकृष्टः आपतो दीर्घो मानो गर्वोपस्थाः सा परमायतमाना तया
त्वमास एव आराध्यः स्थेयः स त्वमा स्थिरतरं सत्वं वत्वं पस्थाः सा स्थेयः सत्तातमा परमायतमानमा परं आ
नंदवत् आपतमानमा प्रमत्तवत्ता ॥ ॥ अव्यवहितं समुद्रमुदाहरति ॥ नराजिता इत्यादि हे राजन कथं
भूता भवता जिता इत्याह मानया समेत्य मानमना पूजातया समेत्य संयुज्य ते नराजिताः न शोभिताः किं
प्राप्य माननया समेत्य मानो गर्वो न मो नीतिः मानश्च न यश्च माननयो तयोः सा निरासता समेत्य प्राप्य एता
वत् संग्रामे भवता मारितान पुनर्विनाशगच्छेता पक्षिणा गतसिताः लसिता वै स्फुरन् कथं भूतेन भवता
वै भवता पेन विमोर्भावो वै भवंत तापयंतीत्येवं शीलो वै भवतापनस्तेन वै भवतापेन रिपुप्रभुत्वाप
हारिणा कथं भूतेन विनापनेन आप्रोति व्याप्रीति संपत्तिवा आपनस्तेन व्यवहिता व्यवहितं समु
द्रमुदाहरति ॥ ॥ कलापिनामित्यादि ॥ कलापिनां शिखंडिनां वंदानिकुलानि चारुतमारम्य तमा सह उ

दं० ८०

॥१४॥

पयांति। संगच्छंते। कलापिनां च कमुदं तत्र लपंति एवं शीलाः कलापिनो हंस्तास्तेषां च आरुजयः स्वराः अपयां
 तिः अपगच्छंति। चीयंते। किं भूतानाम्। वंदानिलापोऽघनागमानाम्। वंदानिलो मन्दानिलस्तेन निरुद्धो
 घनो गाढः आगमः संचरो मेघांते वंदानिलापोऽघनागमास्तेषां मिति। तदेवं त्रिः प्रकारमपि सञ्चरमा
 संपादाभ्यासमुमुहमुदाहरति॥ तत्र व्यवहितमेकशः प्रथमपादाभ्यासमाह॥ ॥ नमंदमेत्यादि। नमन्याद
 योः पतनजीवितेश्वरः प्रियतमो ममामंदपाज्ज उप्रकृत्वा सा सा न समालिङ्ग्य तेन समालिङ्गितः। किं भूतमा
 दमावर्जितमानसात्मया। दममाकरुणया आवर्जितो मानसस्व आत्मा स्वरूपं पस्याः सा तत्राभूतमा। पुन
 रपि किं विशिष्टमा। पुनरपि किं विशिष्टमा आवर्जितमानसात्मया। आवर्जितः स्वीकृतः मानसात्मा हंकारो ममा
 सा तत्राभूतमा। कथमालिङ्गते इत्याह। उरस्युपास्तीर्णं पयोधरद्वयम्। उरसि वत्ससि उपास्तीर्णं पयोधरद्वयं
 स्तनद्वयं मस्मिन् तद्यथा भवति तथा काचिदपहसितप्रेम्णा प्रियतमामानिनी स्मरुता शसंतं सरुरुनुशो
 ते॥ ॥ द्वितीयपादव्यवहितप्रथमपादाभ्यासमुदाहरति॥ सभासुराणां मित्यादि। सुराणां देवानां सभा

राम०
॥१४॥

स्यामिका। किं विशिष्टा। अवला। न विधते वलदानो यस्य सा अवला। तस्येदं देहाव्यापादितत्वात्। अतए
व वलमिदं च ते निदशाधीशः। किं विशिष्टा। विभूषिता। विभवः प्रभवो वहस्यति प्रभृतयः तैर्भूषिता मासमा
सा। हेराजनं ते ते वगुणौ विद्या विनमसस्तयागादिभिः आरोहि आरूढा किं विशिष्टेः। मणालधवलैः। यस्य
सदृच्छंभूतस्त्वं पुरा न गरीणां भासुराणां भासनशीलानां। अवला स्त्री भूषिता अलंकृता। विहारयनारमय
न। संपदोलक्ष्मीर्निर्विशाऽनुभवः॥ द्वितीया तृतीया पादव्यवहितं प्रथमपादाभ्यासमाह॥ कलंकमुकमि
त्यादि॥ तदन्ते तां विहायान्ये जने कं न हंति। किंतु हस्येव। किंतु दिसाह। कलंमधुरमुक्तं भाषितम्। तथास्तु न
दृष्टी च कीदृशी साह। तनुमध्यनामिका। तनुचातन्मध्यं च तस्य नामिका न मनः क्रियायाः कर्त्री। अनेमासा
साधारणं जितेन्द्रियत्वमुक्तम्। स्त्रीभिः कस्य न खंडितं भुवि मन इत्येतदपित्तौऽन्यत्र व्याप्रियत इत्युक्तम्
। अतो हेतोः भूतं प्राणिनं शरीरिणां कलंकमुक्तं रोषरहितं। हिस्फुटम्। अनामिका कनिष्ठिकायाः द्वितीया
स्यानगता अंगुलिः अनामिके सुच्यते। सानिपाति। कागणाने। संख्याने निर्देशराको द्वावितिकर्तव्ये भव

२०८०

॥१५॥

म्मुखेभवत्प्रधाने॥ ॥ व्यवहितं द्वितीयपादाभ्यासमाह पशश्चेत्यादि। पशश्चतुष्पारजश्चतुर्वर्गसैनिकारिषु
वितवते। विस्तारयेति। हेराजन्। अजोपमा। अजो ब्रह्मातेनोपमा यस्य तस्यामंत्रणं। ब्रह्मसमादंशिताकृत
सन्नाह। कपायुधाहेतुभूतपा। संग्रामेणोतिमावत्। किमेतदेवतवसैनिकारिवितवतेउतान्यदपिकुर्वतीत्या
ह। वितनुविगत्तशरीरम्। अजो जसेजोरहितम्। अपमदं अपगतगर्वं। वितवतेजोपमदं। शितानितीत्या
नि। आपुधानिशस्त्राणिमेतेतथाविधा॥ ॥ व्यवहितं द्वितीयपादाभ्यासमाह। विभर्तीत्यादि। भुजंगमः शेषः
भूमेर्वलयेतिमंडलेविभर्तिदधाति। किमेकरवःनेत्याह। तेनवभुजेनवहुनाअमासह। तदुज्वलसाहा
यकमंतरेणोकाकीशेषो हिभुजमहीभारं बोधुमसमर्थ इति। स्मरतोऽवधारमतोमस्तकाशात्। अचिंतं
जितं उक्तं वचनं एकं शृणु। आकर्णय। किं तदेकमुक्तमित्याह। स्वमवेत्यभूधरं भुजंगमोमास्मरतोमदंचित
म्। स्वनिजं भुजं बाहुं अवैस्य ज्ञात्वा। भूः पृथ्वीतां विभर्ति भूधरः। तं उद्धूय भूभारं ततो हृष्टस्वराजन्मदंगर्व
चितं राशीभूतं मास्मरामः। माकाधीः त्वंगर्वमित्यर्थः॥ ॥ तृतीयपादाभ्यासमाह। स्मरानल इस्मरानलः

राम०

॥१५॥

कामाग्निः मानविवर्द्धितो मानोचितो यः स निर्वर्द्धितो प्राक्तनीं प्रियानागमजनितां तामरसेक्षणे पंकजलोच
ने सुखिकिते तवनापाकरोति न निरस्यति । समं तास्मं ततः । अपाकरोत्येव । समं युगपत्ततो विस्तीर्णः ।
रसे नीरसे क्षणे न रुटिति इति केचित् । वयस्यां संजातस्मारज्वरां मानग्रहस्तविग्रहामवलोक्य काचित्
चतुरविलासिनी मर्मस्य मर्मपूर्वकमिदमाह ॥ ॥ अव्यवहितं प्रथमपादाभ्यासं निदर्शयति ॥ प्रभावत इ
त्यादि । वासवस्याखंडस्य प्रभावतस्तेजस्विनः । न वासवस्य नवः प्रत्यग्रः आसवः सुगदुग्धाब्धि मंथनोत्पितं म
स्य तस्य नामनं । न मनं नाम स्तं करोतीति नामनस्तस्यामंत्रणां न मानक्रियायाः कारकः । प्रभावतः प्रभावात् ।
प्रभुशक्तेः । हे नामनः स्वमंकस्यापन्नतप्रणामत्वमिप्रभौ प्रविष्टस्य जगतः । अतो हे तो विद्धि तिमस्फु
टम् । समत इति सवोपागस्तस्य न आसीत् । वभूवने वत्वमिभुवनं रत्नतिनकदाचनापि मजानां विद्धे दोक्षि
र्जात इत्यर्थः । अथवा किं विशिष्टस्य सन्नस्य । नवसवस्य । नव आसवः सोमो मास्मिन् सो न वासवः ४ अथवा
पौंडरीकमज्ञे सुरोपिवेदिति । अतो मजविशेषणां न वासवस्येति ॥ ॥ द्वितीयापादव्यवहितं प्रथमपादाभ्या

दि० टि०

॥१६॥

16

संहिराहा परंपराया इत्यादि। परं वैरिणां त्वं परायाः अगमः। गतोऽसि। कथं भूतस्त्ववलवाः। वलंशक्तिस्तद्वा
तिगच्छति वलवाः। वात्रेः किंपा वलं वैरिणीं चितुरंगं च वारयतीति वलवाः। वारयतेः किंपिणिलोपरेफस्यवि
सर्जनीयेन रूपम्। रणानां संग्रामाणां धूलिस्थलीः पांशुराजीनव्योमिनमस्थले निधाय कृत्वा हंधन। परमस्वी
मिनं। परायाः प्रकृष्टायाः परंपरायाः घट्टमावलवारणास्तेषां वलं हस्तश्चरथपादाति लक्षणं वारयंतीति वल
वारणाः॥॥ द्वितीयपादस्य हिरण्यासमाह॥१० न अदध इत्यादि। न अदधो न प्रसेमि। वाचं तदीयां। मिथ्या वित
थायमि। हे अलज्जनिस्त्वमभवद्विधानां। कथं भूतां वाचं। भवद्विधानं प्रमोजनं मस्याः सा भवद्विधाना न समः
असमो विषमः सत्त्वासावहि अर्पस्तस्येव तानः प्रपंचो मस्याः सा अस्माहि तानां द्विधानां द्वैधी भूता च भ
वद्विधाना मस्याः सा भवद्विधाना भवद्विधाभावतां। अथवा भवती। जायमाने सत्सान् तल्लक्षण मस्याः सा भव
द्विधाना तां हे असमविषम नहि ता अहितास्तेषां अहितानां वैरिणां हे अलज्जत्वादशानां अस्मिरचित्ताना
मशिष्याणां व्यलीकानां। जायमान प्रमोजनाकुटिलः भुजंगजमरामन समाना जात द्वैधीभावां सत्सान् त

राम०

॥१६॥

संश्रयां अहेन प्रत्येमीत्यर्थः ॥ ॥ प्रथमपादस्य निरम्या समाह। सन्नाहित इत्यादि ॥ ब्रह्मा तस्य मानः पूजा
सन्नाहितः सलदः सलजीभूतः उमानो ब्रह्म पूजा पस्मिन सन्नाहितो माने यथा भवत्येवं अराजस सेनः र
जसानिर्दत्तो राजसः नराजस अराजसः सत्प्रकृतिस्तस्या मंत्राणां हे अराजसः इन्द्रः स्वामिनः सन्नाहितो मस
न्नाहिता नामरातीनां उमा कीर्तिर्यस्याः सो सन्नाहितो मः नन मतीत्यनमाः राजः सेना राजसेना राजचतुरंग
सैन्यम्। अनमा अभंगाराजसेना यस्य सावनमराजसेनः सन्नाः सत्युरुषः उमा गौरी न विद्यते मीरोगो म
स्याः सावनमः सचा सौ राजा वसुधाम परहितश्चन्द्रः उमा च अनमराजश्च उमानमराजो आहितो स्थापितो
अर्द्धदेहे जययां उमानमराजो येना सावाहितो मानमराजः शिवः तेन सेनः सह इनेन स्वामिनावर्तत इ
ति सेनः देहाई मूर्ध्व विवर्तगौरी हरचंद्र हरसेना आहारा सन्नाहितः कृतसन्नाहः माप्रतिषेधे अकृतप्र
णामः उन्नतः प्राकृते राजसे शोभसेनेति द्वितीयः प्रतिषेधः तेनायमर्थः हे राजन सत्युरुषो यस्त्वं सकृत्
सन्नाहः मानराजसे अपि तु राजस एव सन्नाहितो मानं कृतब्रह्म पूजं यथा भवत्येवं विध्वस्तारतिकीर्तिः

२०६०

॥१७॥

१७

। अमंगचतुरंगवलगौरीचंद्रधरहरसनाथपरमेश्वरपरममाहेश्वरजोहितेस्वामिनिजिकश्चित्तही प
 त्रिः कविनोपश्लोक्यते ॥ ॥ पादाभ्यासमुदाहृत्यप्रकृतमुपसंहरति ॥ सकृदेकदेशः द्विः त्रिश्चपः पादाभ्या
 सः प्रकीर्तितः ॥ एवमनंतरं लोकन्यायेन श्लोकद्वयं तु मुक्तार्थसंगतार्थम् ॥ श्लोकाभ्यास आह्वतिः स्मृतः ॥ यथे
 मुदाहरति ॥ ॥ विनामकेनेति ॥ हि राजन् एष्यीममनुत्तमानि रूपमा ॥ अभीताभयरहितापितुमारथा ॥ किं
 विशिष्टेन भवतोत्याह ॥ विनामकेन सह अमुख्यो नमकं विशिष्टानामकामस्याऽसौ विनामकः तेन विनाम
 केन ॥ यद्वा ॥ विनामकेन विशिष्टां सेनां नमतीति नामकः सेनापतिर्वा तेन वर्तत इति नामकः तेन ॥ वत्तोपचित
 बाहुना ॥ वत्तो वर्तुलौ ३ पचितौ पीनौ बाहु मस्यासौ वत्तोपचितबाहुस्तेन ॥ सुष्ठु अमित्रान् ॥ तिति उ उतरवन अ
 मित्रोद्दारी ॥ तेन रिपून् खनेत्येकोर्थः ॥ द्वितीर्थो व्याख्यायते ॥ अरिणा वैरिणा एष्यीमहीममनुत्तमानामः कृतो
 तः तस्य तुलाहोला अभीता अभिमुखमिताप्राप्ताः आश्रिता ॥ किं विशिष्टेन रिपुणा इत्याह ॥ विनामकेन
 ॥ विगतनामकेन ॥ भवता सता ॥ वत्तः संवत्तः ३ पचितं वित्तं समीपं बाहु मस्याऽसौ वत्तोपचितबाहुस्तेन ॥ स्व

राम०

॥१७॥

स्यमित्रं स्वमित्रं तज्जहाति स्वमित्रो ह्येतेन स्वमित्रसागिना । स्वमित्रो ह्येति उत्सर्वस्य जहातेः किं पितृ
तीयेकवचने आतोधातो रित्याकारलोपेः हस्वे वरुजाहानिः पूर्वचतुर्थत्वे नूपमम् ॥ एकाकारश्चत्वारः पादा
पस्यतदेकोकारचतुःपादं च तन्महापमक इत्याहुमोपस्य । तस्याऽपि दृश्यते ऽभ्यास आदृतिः सापराप्रकृष्य
उत्कृष्याममकक्रिमापमकरचनातामुदाहरति । समानमेत्यादि ॥ मस्तनया मासः प्रयत्नेमानः पूजामास
श्चमानश्च मासमानोः सदृशौ जनाधिकमानरहितौ पस्याः सा समानमासमानाः तया । अविद्यमाना समा
ना सदृशी पस्याः सा अस्माना तया । अस्मानयानिरूपमया । मानोऽभिमानो गर्वो वा सहते न वर्तते इति स
माना तया । सा भिमानमास गर्वमावा । सैवमः आनः प्राणो जीवितं मस्याः सा समाना प्राणसमा तया समा
नया प्राणसमया । वद्वभयासमानमसंगमय । समाऽपूर्वोणीजसंगमेव वर्तते । अस्मानं स्वस्मादधिकव
त्वं यातीत्यसमानमस्तस्यामंत्राणं हे अस्मानयानविद्येते समोऽन्योपस्यावसमस्तस्य संबोधनं हे अस
मश्नुपमसखि अनया सहमाखं संमोगं नय इति कश्चिन्निमासंगमप्रतिप्रार्थयते । समानप्रयत्ने पूजने

दं० १८०

॥१८॥

१८

मासगर्वपाप्राणसन्निभमावल्लभमातमासहहे असमानपा। असमसखेमांसंमोजमेतिसमुद्रार्थः॥
॥ अनेकावतिमहायमकसंकीर्णमुसहरति॥ धराधराकारधराधराभुजाभितिप्रथमपादेमध्याघ्रव्यपेतंम
मकं। भुजामहीपातुमहीनविक्रमइति द्वितीयपादेव्यपेतंमध्यममकं। क्रमासहंतेसहसाहतारमोरपोदु
राइत्यत्रसंदृष्टं। रमोदुरामानंधुरावालेविनइत्यत्रव्यपेतंमध्यपादममकमेक। स्मिन्नेवचतस्रस्तःसंकीर्णमु
च्यते। अस्यायमर्थः। धरापृथ्वीतांधुरतिदधातीतिधराधरः शेषःतस्याकारश्चाकृतिःतंधराधराकारंधरातीति
धराधराधारधराः। धरांभुजंतिरंस्तीतिधराभुजोरजानस्तेषांभुजाःस्ताः। महीपृथ्वीपातुंरक्षितुंअहीनो
ऽभ्यधिकःविक्रमोवीर्यमेषांतेक्रमात्तापातुंसहंतेसमर्थमवति। सहसाश्रमितिहताअरमोमेस्तेसहसा
हतारमः। रमोवेगस्तेनोदुराउत्कटाः। मानोऽभिमानस्तस्यधूर्तमैनधुरंअभिमानाग्रेसरतामवलंबतेमा
नधुरावलंबेविनइति। शेषाकारधराःप्रलंबपीनाःपृथ्वीशानांवाहवःपृथ्वीरक्षितंस्वमंतेश्रमिति विध्वस्ताअ
रातमोऽप्रच्युतपराक्रमाःक्रमानतितिलंघनेनरगारमोवेगःतेनोदुरावाभिसिकानांमार्गेरसतावलंबेवि

राम०

॥१८॥

न इति समुदायार्थः ॥ ॥ प्रतिलोमममकमाह । आवृत्तिः प्रातिलोम्येनेत्यादि । प्रातिलोम्येन प्रातिकूल्ये
नया आवृत्तिः वर्णानां पादाद्व्यंशोक्तगोचराः । पादाश्च अर्द्धचंशोक्तश्चेति द्वंद्वः । ते गोचरे विषमोपस्थाः सा
तद्यमकं प्रतिलोमकमिति स्मृतम् । वर्णानां प्रतिलोमादिति हेतुपदम् । तदुराहरति ॥ तत्र पादप्रतिलोम
माह ॥ ॥ यामताशकृतामासा इत्येकः पादः स च प्रातिलोम्येन पश्यते । ततोऽसावेव द्वितीयः पादो भवति
। तथा हि । सा यामताशकृतामयारमणारकतातोऽस्तु इत्येकः पादः । स प्रातिलोम्येन कृतेताकरणा मरद्वि
चतुर्थः पादो भवति । तदयं पादद्वयं प्रतिलोम्येन पश्यमानं पादद्वयस्य योनिर्भवति । इति प्रातिलोम्य
मुच्यते । अस्याममर्थः । मता आशयस्मिन् सौमताशः । तस्यामंत्राणं हेमताशः । कृतः आमासः खेदोपमा
साकृतामासा संज्ञितं खेदोपमासाकृतामया आशयता प्राप्ता । अतः किमयं भविष्यतीति हेरमण
कोत आरकतातेस्तु । इयं तिगच्छतीत्यारकः । तस्य भाव आरकतागं ततागमनमस्मादुहं तवास्तु भवतु ।
। आगमनमस्मादंति केतवमाभूदिति । स्तुतं स्तवमेति स्तुतेतः । तस्यामंत्राणं हेस्तुतेतस्तुवप्राप्तः स्तुतः ।

दं० ८०

॥१८॥

अकारणामरन्ध्रविद्यमानं करणं कृतिर्मेघांते अकारणाः अकृत्रिमाः सत्या अमरा हरिहरादमो देवा यस्या
सावकरणा मरमममहेकस्य देवा इदं चोपहासपरं नेष्वापरवचनम् । स्तुते ता करणोति । तेनायमर्थः हे
पदे निदं वत निंश विषयासम्भवादि न धार्मिकसालिकमेतत्तमाजनिता शतमम इदं शीयमापादित परि
तापाकृता कृत्स्ना गताः तस्मात्तव ममागरे आगमनं मागमनं काचिदपि भूदितिकदाचि काश्चित्कांतः कुपितमा
प्रेममरनिर्भरया । स्वैषमभिधीयते ॥ उक्तं पादप्रतिलोममर्द्धप्रतिलोममुदाहरति ॥ ॥ नादितो मदनाधी स्वा
नमेकाचनकामिता । इति श्लोका र्द्ध । एतदेव तां प्रातिलोम्येन पश्यते ततोऽपरा र्द्धमुत्पद्यते इति अर्द्धप्रतिलो
ममस्य विवरणं । नादो ध्वनि रतात्त्वोष्टपुष्पापा रजनि तस्वसुममहिमातिप्रपंचकस्वयमस्य हेतुनका
माद्युपद्रवविद्यते हेतुः शैवसिद्धांतोक्तशिलालंबनं मस्याऽसौ नादिविभूतिप्राप्तो मोगीतस्मानादिनो
मोगिनः । कामो योषि । राद्यभिलाषा यो मस्याः सामदेनधीर्बुद्धिः स्वास्वकीयामतो ननै वममकाचनकाचि
दपि कामिता तथा तामिका । तमुकोत्तायां वर्तते तमनंगता तामिका । भावे बुज्ज । तामिका आकांक्षासा

राम०

॥१८॥

चनैव कनकामेन हेतुभूतेन किं विशिष्टेन। दमनोदिना। दमनं उपशमस्तं नुदा सपनयति तत्तदमनोदिना।
किं विशिष्टा। स्वाधीना स्वामत्ता तेन ता सर्मता सर्मार्थमो निनीवीतरागस्य बुद्धिचकामतो तौ मम मनका
चनरागितास्ति तव कामिनोपशमशयते न भवति तव मनोभवविषयाकाचनतुष्माऽस्ति। अहं च योगी
ततो न हेतुभूतेन किमेकादशादिबाधास्तीति कश्चिन्मुनिः चित्तप्रसादनिमित्तं एककर्म विरचयति ॥ ॥ श्लो
कप्रतिलोममुदाहरति। पानमानममार विकशोनानजनासना। पामुदाश्ताधीना मामामनमनादिशा
। अयमेव श्लोकः प्रातिलोम्येन यमेतत्तदापरे भिन्नार्थः श्लोको भवतीति श्लोकप्रतिलोमस्य व्याख्या। पान
नमानं यदुक्तम्। हरिर्महायने नानुपापिनं महाज्ञाननमानुसारिणमित्यर्थः। ततो यतो जानार्थवत्तिः
। मानोऽभिमानः पूजावापानं च मानश्च पानमानौ तौ यांति ते पानमानया। जानिनो मानिनो पूजाश्च मार
यतीति मारका मस्तमवंति रक्षयंति निममयंति मारविनो जितेन्द्रियाः। पानमानाश्च ते मारविनश्च तेषां
पानमानममारविणो कश्चैव च मपधिरिव पाकरोति चित्तविकारहेतुत्वेन न दुःसहत्वात्। तथा जना

दं० ६०

॥२०॥

नजनासनाजनः आनः प्राणाः सत्वं मनो बलं मेधांते जनानाः । ते च ते जनाश्च तेषामासना । आसमेतात् । अ
स्यति निरस्यति वाधत इत्यासना । अस्य आङ् पूर्वस्य नन्धादिपाठात्कर्तरि ल्युट् । कर्मणि षष्ठी समासः । यामु
दाहरताशताधीनामामानमनमनादिना । उदाहरः प्रभवस्तेषां शतानि तेषामामाना अधीना तासामप्यमयमा
गमनमनादि अभिहता आहूतेति यावत् । आपमानादिनेत्यत्र बुविशासिगुणेन वमसते तदकीर्तितमाचरि
तं कविनेतिकर्मकारकम् । ततः प्रधाने कर्मणामपमित्यत्र द्वितीयाभवसेव । तस्याऽनभिहितत्वात् कर्मणि द्विती
या तभवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव । ततोऽयमर्थः । याकांताजानाभिमानमुक्तजितेंद्रियजनानामपि चित्त
विकारहेतुत्वेन दुःखोत्सादिनीयाचमनोबलविकलरजोबहुलजनस्य निराशमशर्महेतुः याच पूर्वमिहमक
दाचिदुदारप्रभुशतामतामागमं सामयामशमापमागच्छेत्साहूतेति । इत्यानुलोम्येन व्याख्यातं । प्रातिकूल्ये
न व्याचक्षते ॥ ॥ सादिनामयमापमानाधीताशरदामुपा । नासनाजननाशोकविशमामनमानमा । मा
कांतामयामनमनादि सादिनामयमापमानाधीताशरदामुपातेति संबंधितमेवाममोरेगस्तंदिनामया ।

राम०

॥२०॥

अनेन शरत्कालेन हेतुभूतेन च न अधीतैव प्राप्त किं विशिष्यसेत्याह। आमा मा। अमगतौ। आभिमुख्येना
नाप्यतोऽसाद मआमाः आमा इवामौ विरहवाधायमासा आमा विरहदुःखपीडिते त्वर्थः। तथाप्यासना
जनानां आसनमासना। असेधतो रार्पिता तरपा संश्रयेति भावे मुच। आसना। अवस्थानं मागना भावस्तं
जनमत्यासना जनानां नंधादिपाठात्कार्त्तरित्युच। अतरवशाक विरामा मविग्रागदुःखापन्नोदापनभव
ति। मतश्च माना यामानोऽभिमानोऽहंकारख्यः। पदुक्तमभिमानो हंकारस्तं माति अनुसरतीति मानमा
मानिनीमतोऽतो नशोक विरामा मेति। मानमा इति विशेषणमपीदं हेतुत्वेन द्रष्टव्यम्। यथा गुरवो राजमा
षान भक्षणीयाः गुरु इति प्रतीयते। यथा यत्कृतकं तदनित्यम्। इतीदं विशेषणमपि कृतकत्वादिति हेतुः
। तथा मानयेति मानिला इति द्रष्टव्यम्। नशोके विरामा मेतिसाध्यनिर्देशत्वात् अलमतिविस्तरेणोक्तो
पावानर्थः॥ समुदायार्थो व्याख्यायते॥ याममामदंतिकमागच्छेत्याह तासानेने प्रसन्नसखित्वाशमसमु
त्फुल्लकमलवलमकहृत्हारि वारिणा मध्दरमः पुंजपिंजरंगुडत्वं चरीकनीकरत्तकारिणा व्याधिनेव स

दं० टि०

॥११॥

नद्वाराणां सनेन जिनपतिवचनेनैव प्रतिबोधितमव्यवंधुजीवेन गुणायनेनैव प्रसादितदिगंबरेण ससवा
केनेवोदितविरूद्धपक्षेण। शरत्समयेतदिताऽभिधानं व्याधिष्वभिगतवत्येव पतीनिशितिशामुद्रितांतवहि
ष्कराण्यतिरोहितचैतन्यस्य स्वप्नोपलब्धप्रियसमागमसुखस्मृततथाविरहव्यथानकथं हेतुर्मथाऽहीति
। तथापीयमनस्विनीप्रकृत्या प्रियतमानमस्पर्शममागमवतो मनोमेगुरुविरहावाधाविधुरंसुखीभविष्यती
ति। कश्चिन्मन्मथव्यथितः सख्येऽदमभ्यधात॥ ॥ गोमूत्रिकालक्षणात्माह॥ वर्णानामेकरूपत्वं। वर्णानामस
राणामेकरूपत्वं मध्येकांतरमेकेन वर्णेनैकैकाक्षरेणांतरितमव्यवहितं विजातीयेन यस्मां भवेत्। अर्द्ध
योः श्लोकस्य पूर्वाद्धपश्चिमाद्धयोस्तदा गोमूत्रिकासादिति। एवं तं मम कमाहुर्दुष्करंदुर्विरचंतद्विदो दुष्करवि
दः स्रुपः। तदुदाहरति॥ ॥ मदनो मदिराहीणामपांगास्त्रं जयेदपम। मदनो मदितुहीणामनंनं गापांज
लिंदधे॥ अयं मदनः कामो मदिराहीणां विलोललोचनानां अपांगास्त्रं अपांगकमस्तनिरीक्षणांत
देवास्त्रमायुधं निवशेषकामुकजनवश्यतोपनयात्मारणात्मकत्वाद्वापदिजयेत् जेतुं शक्नुयात्। तदा

राम०

॥११॥

मदेनोममपापंचनप्राकृतंशीलांस्तमंगतंभवेत्। किंचैवंपरिस्थात्तदाहमनंगामकामापांजलिंदवेकुर्वेक
श्रित्कामीमानिन्यानिराकृतस्तां कामासराजितां कर्तुमिच्छन्इदमाह। यदि कामस्तस्याः कथं निरीहृणां स्तं
जयेत्। तानुरक्तां वरुणां कुपतिदाहमेवंविधामास्मद्विपत्तस्तमकारिणोऽपकारिणो मदनामप्रसीरादो भोग्यदो
षसंजातसंतोषोललाटतटघटितकरकमलो नमः कुर्वे॥ ॥ अर्द्धभ्रमलक्षणा माह॥ आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्ध
भ्रमरां पदि। श्लोकस्य पद्यर्द्धे नैव भ्रमरां पदि श्लोकेर्द्धभ्रमति न सर्वतः तदा तमर्द्धभ्रममाहुराचार्याः॥ ॥ सर्वतो
भद्रलक्षणा माह॥ तदिष्टं सर्वतो भद्रं भ्रमरां पदि सर्वतः॥ पदि सर्वतः तिर्यक् च श्लोकस्य भ्रमरां स्यात्तदा तत्सर्वतो
भद्रमितीष्टं सुरिभिः॥ तत्रार्द्धभ्रमं तावदुदाहरति॥ ॥ मनोभवतवानीकं नो देयापनमानिनी। मया दमे मामा
पावावममेनोममानते। हेमनोभवचित्तजन्मनमानिनी मानवतीयास्त्री सा तवानीकं तदीयं सत्यं सा तव उद
मामविजयामनस्या देवासा च मानिनी त्वतो मद्रुमंतस्मात्त्वद्रुपात् अमेमामापामा तुमशक्योऽमेमामोरो
गेमस्याः सा अमेमामामा अपरिमितमन्मथव्यथा भवतु वामावाभवतु। वमंपुनरेनोमपाः पापमपाः कामाती

दं. ८०

॥२२॥

मवेपुरेवानमन्यतेस्मरतिनतःप्रणतः॥ सर्वतोभद्रमुदाहरति॥ सामापामामामासामारानापामानार
मा॥ मानावारणवानापामापामामारामामा॥ सारमाआमामामामा॥ आमोव्याधिःअमद्वआमोविरहदुः
खेतस्यामामोदैर्घ्यमहत्वंआमामामस्तंअमतिगच्छतिअनुभवतीति॥ आमामामामा॥ आमगत्यादिपंथतेपवाघ
च॥ स्त्रियामादा॥ आमामामामामाश्चंद्रस्तेनमासाचंद्रमसामारःस्मरःतस्यआनायाआनामोजालंजालमानाप
इतिनिपातनात्॥ आनामइत्यानामःलिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वात्लिंगस्येति॥ आनामशब्दस्यघजंतत्वादितिपुंसि
प्रसिद्धस्याऽपि॥ स्त्रीलिंगत्वमुन्नेयम्तेनमदनधीवरस्यकामुकजनसत्संबंधनामआनामभूतामेत्यर्थः॥ यानंग
मनसंयोगःअवापेऽप्रतिषेधोपस्थाःसाआमानावारअनिषेध्यागमनामतदागमनस्यसुखहेतुत्वेनकामि
मिरिषत्वात्॥ माआरावानाआरावःशदःसएवआनःप्राणोमत्संबंधःप्राणिनामिति॥ अनेनमामधुरभाषि
णीत्युक्तम्॥ अमंपुरातदस्यास्तीतिअमा॥ अशआदिपाठान्मत्तर्पामोऽच॥ पुरापवतीत्यर्थः॥ अविद्यमानामा
पाशांघ्यमस्याःसाअमामाशाध्यवर्जितासाध्वीमासारमाकांतामरणांमारस्तस्मैमाराममत्यवेअमासह॥

राम०

॥२२॥

उक्तोऽवयवार्थः समुदायार्थः कथ्यते। पाविरहो गदुःखदैर्घ्यमनुभवति। पाचमदनधीवरस्य कासुकमसं व
 नालेखगमनमरस्य कामिनीमद्विरहोदुःसह इत्यर्थः। मन्नागमनमप्रतिषेधं मस्याश्वको किलापा इव क
 लमालपितं प्राणाः कलालपितप्राणिनी पाचपुण्यापरिमलनिचयः॥ विरचितानु॥ ॥ यमकलहरासभि
 धामेदानीं स्वरस्थानवर्णानां ममकमाह॥ ॥ यः स्वरस्थानवर्णानां निमनो दुष्करे खसौ। इष्टश्रुतुः प्रभसेषदर्श
 ते सुकरः परः। स्वरश्चकारदमः अकारपर्यं ताह स्वदीर्घपुतोदात्तसानुनासिकनिरनुनासिकमेदभिन्नाः
 स्थानानुरः कंठः शिरस्तालुजिह्वादंतो घनासिकाभिधानांति। वर्णः ककारदमो हकारपर्यं तास्त्रमल्लिंश
 ता। मध्यपिस्वरश्चपिवर्णस्तथापि पृथक्शब्दोपादानादिह वर्णशब्दो गोवलीवर्दवतककारादिपुवर्तते न
 पुनरकारादिस्थितिः। स्वरश्चस्थानानि च वर्णाश्चेति द्वंद्वः। तेषां निमनोऽवधारणो दुष्करेषु पदयोऽभिमतः स
 एव चतुःप्रभतिचतुरवधिः। प्रभतिशब्दोऽयं मर्मादायो वर्तते तेन आचतुर्भ्यः स्वरस्थानवर्णैः प्रदर्श्यते।
 उदाहिमतेऽस्माभिः। अतः परे पंचषडाविमुकरास्ततो न प्रदर्श्यंति इत्यर्थः॥ ॥ तत्र स्वरनिमने चतुःस्वरा

॥३३॥
॥३०॥

हं० रि०

॥२३॥

२३

हा आस्तामानोऽग्नयजुःसामाः थर्ववेदानां सत्यावाक उपनिषत् आहा ब्रवीति किं तदित्याह इतीदं
वीः पीडाः। आन्यदकमरुद्धाधिदुर्भिक्षमकरव्याजशलभमृषकरस्तोसितथागीतिगमनानि विदंतशास्त्र
। भीतिर्भयानि। पशुमृगपक्षिस्थावरसरीसृपस्थावरगराजतस्करदिभ्यः। उत्पन्ना प्रीतिः सखीनि। एकां
तिकां तितिक्रियातिशयमुत्क्या। मद्वागीतीः श्रुतीः। इतीः उपसर्गनिवहः। प्रीतिर्विषहृदुःखानिसंसारिकानि
। भीतिर्भयानिसंसारहेतुत्वादाहः। तथाभोगोविषयानुभवस्त्रीसुखादिः। रोगो व्याधिरित्याह। मोहो हर्षः। संमो
हो मदिराजनि तो विकार इत्याह। इच्छेभ्यमेधातवे देशे समेक्षे मे वाशब्द एवकारार्थे। अवधारणार्थे वर्तते त
इच्छे एवभ्ये मे रज्ये इति चमामंतरस्याममर्थः। इच्छेद्देगीतीः प्रीतिरिति छे इच्छेभ्ये मे धारणी मे अपरेद्देसाज्ये भी
तीरीती॥ ॥ त्रिस्वरमुदाहरति॥ चित्तिर्मही तस्या विजितिर्विजयः स्थितिर्मही तस्या विहितिविधानं चित्ति
ति विजितिश्च स्थिति विहितिश्चेति द्वंद्वः। त एव व्रतमवश्यकर्तव्यत्वादपरिहयाज्यत्वाच्च। तत्र रतिरस्थामेषां
चित्ति विजिति स्थिति विहितिव्रततरतमः। परा प्रकृष्यागतिश्चेष्टामेषांति परगततमः। कुरवोऽुर्मो धनादमः

राम०

॥२३॥

स्वमरिकुले निजं रिपुकुलं उरुमहतं रुरुधुः। वीवाधासासप्रसारजवेनावतवंस्तथा। गुरुमथामवत्येवंदुधुः
कंपितवन्नः। मुधिसंग्रामे॥ ॥ हिःस्वरमुदाहरति॥ श्रीश्वरीतिश्वहीश्वकीर्तिश्वनीतिश्वगीश्वप्रीतिश्वेति
इंद्रः॥ पदार्थः सुप्रसिद्धा एव। ये ते इमे द्वे द्वे इति वीष्मापां द्विर्वचनम्। ते तव इमे द्वे द्वे श्रीकीर्ति इत्यादि। केन
प्रतिषेधेन विद्यते। देवेशे देवानामीशो विष्णुस्तस्मिन्निति। तवैवेकस्य नान्यस्य न पतेस्त इत्यर्थः एकस्वर
स्योदाहरणं सर्वतोभद्रं तत्तु व्याख्यातमेव। तदेवं स्वरनिमगमुक्तास्थाननिमगमुदाहरति॥ ॥ हे अंगने
गगने दिशि दीप्तिताम्। सकृदेकवारम्। नयनमोरानंदं प्रीतिं जनमति तियत्तत्तनयनानंदजननमात
स्मिन्। अविद्यमानायस्मिन् दद्यन्तं तस्मिन्। कश्चित् सारत्समये निर्मलं न भक्ष्यत्वं विलोकयितुं निशिकां
तीप्तेरपति। अकुहविसर्जनीयाः कंध्याः। इवुमशास्तालव्याः। एषे कंठतालव्ये। ऋदुरषामूह्याः।
ल॥ तुलसादत्त्याः इति चतुःस्थानमेतदतिरिक्तस्थानवर्णाभावात्॥ ॥ विस्थानमुदाहरति॥ हे घन
स्तमितवाननं कंकामिनं न हंति न खेदमति। किं वशिष्ठं। अलिरिव नीलालकलताधम्मिल्लवद्ध

दं० १०

॥१४॥

२५

शिमस्मिस्तद्विनीलालकलताम्। नलितं कमलं तच्छेषे पद्मसदृशे मन्त्रतन्त्रलिनच्छामनमनम्। शशिकां
ति। शशिनश्चन्द्रमसद्वकांतिर्पश्यतत्॥ इति कंठतालुदन्तस्थानत्रयवर्णमिकमेतत्। अपरस्थानासराभा
वात्॥ ॥ द्विस्थानमाह॥ अतंगः कामस्तस्य लंघनमतिक्रमः तेन आलग्नः संवदो नीनातं को व्याधिर्विरहद्वुरे
पस्याः सा अनंगलंघना लग्ननानातं का। सती शोभना चासौ अंगना च सदंगना। सदानघोनिः पापः। सदा आनं
दः सुखं च यस्य न तमंगं मेषां तेन तांगा। स्वधा विनता स्तेरसंगः स्वयं मस्याः सौ न तांगा संगतस्या मंत्रणं हे स
दानघ सदानंदन तांगा संगत सखिः सा सदंगना अनंगलंघना लग्ननानातं का वर्तते इति॥ कंठदन्तस्थानद्व
यवर्णमिति रत्नवर्णभावाद् द्विस्थानम्॥ ॥ एकस्थानमुदाहरति॥ अगाः गतवानसि। गंगस्वर्गी गंगं। गंगापाद
दन्तत्रयतत्कंच गंगकमुदकं तस्याकः कौटिल्यं तमकतीत्याकाकः। गंगकस्याकाककुटिलगतिः प्रवाहस्तस्य
गाहको विलोडकस्तस्या मंत्रणं। गंगकाकाकगाहका अघपापं। अघमेव काको गृहवलिमुकतं हतवान्। अ
घककाकहासित्वं। प्रपातदर्शनादिह किप्। हानहा अहातात्पाहते गच्छति अहाहानि तान्यंगानि मेषांते

गम०

॥१४॥

अहाहांगास्तेच तेखगाश्च अहाहांगखगाः सौपरिमास्ते अंकोलांछनं मेघांते अहाहांगखगांकास्तेच ते
अगाश्च मेघादिमः पर्वतास्तेषु अहाहांगखगांकागेषु मेघादिदेवगिरिषु कांकाश्च ते अगाखगाश्च पर्वतदक्षिण
करः काकचः शब्दमस्याः सासावहाहांगखगांकागकं कागखगकाकुकः हेगांगजलकुटिलप्रवाहोवगाहक
मापवापसध्वंससौवर्गमपक्षिपरिस्थितमेरुगिरिकुहरमपर्वतविश्रांतानंतकीर्तिप्रसरमहाप्रभावः स्वस्व
गंगतवानस्तीतिकश्चित्छोकंभावमतिवमं पुनरिच्छं व्याचस्महे गंगाया इदं गंगं तच्च तत्कंच तादृकतिप्रवि
शतीति गंगकाकं पचाधेचामुनो तस्या अंकः प्रवाहः तस्य गाहको विलोडकः कैटभारिः सकिलमातुलकं
सादेशात् कालकालकालिमदमनार्थं मथुरायां कालिंदीजलं बाहुभ्यामालोडितवान् तस्यामंत्राणां हेगांगका
काकगाहक काकहा सकिलवालभावमुद्धनकं सेनानुप्रेषितं काकयनवं उत्पादितं चंचुपुटं कुटितिकदूर
यंतं हतवानिति अहाहागखगोगरुडो अंकं विहं मस्यासावहाहागखगांको गरुडध्वज आगश्वागोगिरि
वाप्रकंप्यो वैर्मगुणसंपन्नः कमुदकमंको मेघांते काकाजलधमः अगाः पर्वताः मेरुनिषधादयः खगाका

दं. १८.

॥१५॥

२५

शंकाकाश्रगाश्रखंचेतिद्वंद्वः। तानिगच्छतीति काकाखगाकाकवः शब्दप्रशंसि मस्याः। सौकांगखगकाकुक्। अ
साधारणविशेषणोपादानादेव हरिरित्युच्यते हेकाविंदीजलप्रवाहावगाहकः काकदानवविध्वंसक गरुडध्व
जः मेरुपर्वतवदप्रकंप्य जलधिकुलानभस्तलव्यापिमशः प्रसरहे हरेस्वर्गशतौशं तिकेनापिच्यते इदमेकस्थाना
स्रवणविसर्जनीमकवर्गे रेवनिष्यन्तत्वात् अकुहविसर्जनीयाः कंध्या इति ॥ ॥ तदेवंस्थाननिमममभिधा
मवर्णानिमममुदाहरति ॥ ॥ रेरे इत्यधिकेपे संबोधनम् असर्थं रौतीति रोरुः। सवासौरुरुश्चमगस्तस्यो
रुदृढमंतस्यरुक्पीडासैवागोऽपराधः तंगच्छतीति रोरुरुद्वोरुगागोगः तस्यामंत्रां अगास्तस्वस्तेषामं
गानिमत्रपुष्पफलवल्कलानिगच्छतीत्यमांगमः। नगच्छतीत्यगागं। गाबोधेन वोनवीनडाहश्चमस्याऽसावग
गुः गोपालः। किमित्यधिकेपेवर्तते केकाकः शब्दो मस्यासौ केकाकः कुकोमयूरः सुकिंकाकोऽपितुवामसोऽपि
तुनभवति किंतु केकाकाकु। काकोनरुमामा इत्याधिक्यनिषेधेवयं अमामे अवगच्छाम। मममामनमा
मः खेदमात्रं ममते प्रतिददाति मस्तस्य संबोधनं। हेरुमगहृदमहननापराधभाक्। तस्वल्कलधा

राम०

॥१५॥

रिनातफलपुष्पास्मितमोवाकमूर्खमः कोकारवशागीसकिंकाकः नमवान्काकमयूरमोविशेविशेष
वेद। अतएवनवममेवंविधमसंवहकदाप्यग्राप्तोऽवधारयामः। ममदुःखकारिन्। अस्वैवद्वाभिधायकइ
तिकश्चिह्नोपालकः केनाऽपिमयूरंकाकेमभिधानोनिषिध्यते॥ ॥ त्रिवर्णमुदाहरति। देवानामिंद्रादीनामंद
नः समृद्धिजननः। देवानामितिकर्मणिषष्ठी। नंदनः कर्त्तरित्युदादेवोदामोदरोदोनोतिरसनः। वेदान्ति
दति यस्तस्य वेदनिंदनो वेदविद्वेषिणः। सदिवंगगनंदुदावउद्देजितवान्। दानेन सिंहगजितैतः कदादा
नेविदारणो। कस्य। दानवनंदिनः। दानवान्दं यतिदानवनंदिनस्य देसाधिपतिः। हिरण्यकशिपोरिति। ए
वमनुश्रूयते। पुरा किल सर्वं विष्णुमयं जगदिति हिरण्यकशिपोर्नंदनेन संध्यावंदनवेलायामभिहिते हरि
स्तवामर्षितो देसाधिपतिः पार्श्वस्थं स्तंभुजेनाजघान। ततस्तं मासिंह रूपमुद्धहन हरिण विवभ्रवा संध्या
समपरावजानुमो रूपरिदिति सुतमुपनिधाय। खरतरुख विदारितोरः स्थलमभिहितः परिकीर्णोत्रयं
त्रं विदारमां चकार सिंहगदेचपरितः स्वत्रासुरसमिति चकार॥ ॥ द्विवर्णमुदाहरति॥ स्वरिः प्रभुः जिह्वा

दं.टि०

॥२६॥

26

त्वात्सुराश्वासुराश्वासुरासुरस्तान्तरितिसुरसुरसारीहरिः तंगच्छतीति सुरसुरसारिसारः। कर्मरापरा। पद्म
। सुरसुरसारीसारीवलं पस्याः। सौ सुरसुरसारिसारः। सीरीह्लापुधः। तडागानि सरंसिसरसीः ससारजगाम।
किंविशिष्टः सवलदेवः। ससूरुः। शोभनावनूस्त्रसहताभ्यावर्तति इति ससूरुः। पीवरजंघामुगलः। सः सुरायास्व
आस्वादः सोऽस्यास्तीति सुररसी॥ ॥ एकाक्षरमुदाहरति॥ नूनं निश्चितंः गुन्ता निखंडितानि आननानिवद
नानिनोऽस्माकं अनेन अमुना पुरुषेण आनतं वलं तेन आननेन। ननेति प्रतिप्रतिषिद्धं विविधमवगमय
ति। तेन अनेन वलेन नूनं नानानि न नश्यामीकृतानि गुन्तान्येव आननान्यस्माकमनेनेत्यर्थः। तथानाममने
ननमापहीनं नलितिविवक्षितवितर्कः पितृपापालकएव। तथानापुरुषश्चनेननेति। पुरुषएवामेनभव
ति। कोसावित्याहाइनः स्वामी। अनेनैनाधिकवलेन एनेन एतेनः अवैरिणाहेतुभूतेन। दोसोरपि एनदेतदश्वे
तिएतएगोनादेशः। आनानूपाणाननिनीः नेतुमिच्छुः। तेनाप्यतेः किप्यलोपेति नीयिति भवति। काश्चिन्ननस्वी
प्रति कृत्यस्वामिनमरातिनाधिकवलेन पराजीयमानमुपलभ्य एवमाह। न आनै न नानि अस्मत्पुत्रानिन

रास०

॥२६॥

एवलोपमानेनमालिनीकृतानि। तथा अपापश्चनकेवलं न भवति। यो नूनाधिकवलेनारातिनास्सदस्सुपहर्षी
ति। इतित्यादिना प्रकृतमुपसंहरति। इत्यनंतरं श्लोकमेतानकेवलं सुकरमार्गः परिच्छिदहमेतीति। तथा व्यपे
ता व्यपेता भयसंकीर्णादिमध्यांतमध्याद्यंत सर्वपदार्थश्लोकन्याससमुहप्रतिलोमगोमृत्त्रिकाईभ्रमसर्वतो
भद्रमहायमकस्वरस्थानवर्णनिममकथनेन दुःकरमार्गः किंचित्मनागादर्शितः क्रमः कथितप्रकारः॥ ॥ इ
दानीं प्रहेलिकाप्रकाराणां भेदानां पुनरुद्दिश्य ते गतिमार्गः। तत्र प्रहेलिकानां सोपयोगत्वमाह। प्रयोजनमनु
द्दिश्य मंदोऽपि न प्रवर्तते इति॥ कीडा गोष्ठी विनोदेषु विदग्ध कीडार्थं तत्रैव विदग्धैराकीर्णमंत्रणो विदग्धज
नाकीर्णो परिषत्संभाषणो। तथा परस्परदर्पाध्यातस्य व्यामोहने तत्र व्यंजने वसोपयोगाः प्रहेलिकाः प्रयोजन
वत्युपयोगिन्यः इति। ता अपि दुष्करमार्गसंदर्शनेनावसरतावाऽभिधीयते इति॥ आहुर्बुवाते। समागता
नामगृह्यार्थपदसंधिना। पदयोः संधिः संहिता। तेन पदसंधानेन वंचिता। नामसामस्याश्रयंतिरेऽन्यत्र नूरे
नशब्देन प्रकृतस्यार्थस्य वचनाच्छ्लेष्वाः॥ व्युत्क्रां॥ तानामसामातिव्यवहितप्रयोगादतिव्यवहितक्रिया

दं. ८०

॥२७॥

कारकविशेषाणां विशेष्यभावात्तन्मांति कारिणी सा प्रमुखिता यस्यां पदावलीदुरवबोधा। सा समाननूपोच्य
ते। या गौणा अथ पित्रैः पदैर्गृहिता। रविता गौणार्थाः आरोपिता मैस्तानि गौणार्थे रोपितानि तैः। तैरेजदं
तादिवदरोपितशब्दस्य परनिपातः। तिन्यरोपितगौणार्थे रिति। परुषानामसामस्यां लक्षणास्तित्वमात्रे
णानुलक्ष्यानुसारेणाश्रुतिर्युसादितः। संख्यातानामसामस्याः संख्या एकत्वादिकामोहस्य भांति निमित्तम्
। सा प्रकल्पितानामसामस्यां विवक्षितो वाक्यार्थो न्येन रूपेणावभासते॥ सानामांतरितानामसामस्यामभिधि।
स्ति तेनास्मिन्नानार्थस्य विवक्षिता दृष्टिर्न्यस्य कल्पना। सानिभूतानामसामस्यां निभूतो गोपितोऽर्थो विसमाना
दर्शा द्विवक्षितो यस्यां तुल्यधर्ममाप्नो न मा गिरवाच। सा समानशब्दानामसामस्यामुपन्यस्तोऽपशब्दस्तस्य यः
पर्याप्तैर्न साधितः संपादितोऽर्थो यस्याः। सामूह्यनामपासाच्चाद्वावकैतकधितार्थाः। पिमूढमेभान्तैस्या
ते॥ मोगमालात्मकं नामसामस्यां नामाभिधानं परिहारिकी नाममोगमालात्मकं परपरात्मकमित्यर्थः। सा ए
कच्छन्नानामसामस्यामाश्रितमभिधेयं धर्मद्रव्यगुणकर्मलक्षणमभिव्यक्तं प्रकाशपतो धर्माधारस्याश्रमस्य

राम०

॥२७॥

धर्मिणो गोपनम् ॥ सामवेदु मयध्वन्ना नाम मस्यामु ममस्य धर्मस्य धर्मिणा श्व गोपनम् ॥ सा संकीर्णानि
ममस्यानानालक्षणास्य समागता रिपुं वदशभेदमिन्नस्य संकरः संसृष्टिः ॥ एता इमास्ताः षोडश निर्दिष्टा
उक्ताः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ॥ न केवलमेता एव ॥ तथा न्याश्वतुर्दश दुष्ट प्रहेलिकास्तैरेवाधीताः पिठताः ॥ स्व
मतं दर्शयति ॥ वमं पुनः साध्वीरेवलक्षणावतीरेव षोडशाभिधास्यामः ॥ न दुष्टां श्वतुर्दश ॥ यतस्ता दुष्टा उच्यं
ते ॥ मास्त्वलक्षणाः लंक्षणा वर्जिताः ॥ कुतः ॥ दोषानपरसंख्येमान् मन्मथमानः ॥ दोषाणामानन्त्यादनेका अपि सं
भवतीति वतुर्दश एवेति नियमाभावात् ॥ ॥ समागता मुदा हरति निममागौरसाभिर्जवेतः ॥ आगोऽपराध
स्तस्य रसोऽनुभवस्तस्याभिर्जमेमनः ॥ कस्यान्निर्निमित्तकुप्यसि ॥ अतोऽस्यानरुदितैरेभिः अलमालोहितेक्षणे
॥ मा आगत्य पादे संधिना गोपितोर्थः ॥ वंचिता मुदा हरति ॥ कुजामासेव मानस्य मथा जेवई ते रतिः ॥ प्रीति नैवं
निर्विशतो नारी स्त्री रमर स्त्री विडं विनीः ॥ सुरसुंदरी प्रतिस्पर्द्धिनी रिसत्र कुजाशब्दोऽन्यत्र हस्वांगायां दीर्घजं
यां मौषिति प्रसिद्धिस्तै न कुजानगरी वंच्यते ॥ कुजा कन्या कुजानगरी मासेव मानस्य मथा मम प्रीतिवसिता ॥ अ

दं. टि०

॥२८॥

२४

तक्रांतामुदाहरति॥ हंसः पद्मिन्यामुखं वुं वति॥ तुंडेन स्वकीयेन चंचुपटेन॥ किंकुर्वन्। घटपन्। कानि। अंगानि
। क्वा। दंडे। नाले। किं विशिष्टे। कर्कशे। कंठके। कस्यादंडे। पद्मिन्या एवा। वलु। मधुरं मया भवत्येवं वुं कुर्वन्। प्रमुखि
तामुदाहरति॥ अत्रो घाने ममादृष्टा वल्लरी लता पंचपल्लवाः। किं सलमानि मस्याः सा पंचपल्लवाः। पल्लवे पल्ल
वे मस्या वल्लर्पा आर्द्रा प्रसंगा अम्लाना कुसुममंजरी ति मुखोऽर्थः। गोराक्ता वल्लरी व वल्लरी वपाशि पादांगु
ष्ठश्चेति पंचपल्लवाः। कुसुममंजरी हस्तयोः पादयोश्च सनखरूचयोऽंगुलमः दशतच्छेदं तदीयमः इति मुखे
न समानो गौणोऽर्थः॥ परुषामुदाहरति॥ ॥ सुरादेवाः। सुरालये स्वर्गे द्युता विषादं तदीया प्रकाशितदिना
गास्त्वे रंभमंति पर्ययन्ति। सुराणां मिदं सौरं तत्र सौरं नंदनो घानां तर्वति। निसरसि मज्जंत इव जल कीडां कुर्वन्तः
मला इव दृष्टाः। संप्रतीति मसिद्धोऽर्थः। इममेव वल्लराः। स्तित्वं मात्र व्युत्पादितश्रुतिः परुषा भवति। सुरामा
दिरा तां कुर्वतीति पुरादेशिव। सुरापतीति। पचाघवा। सुरामध्यं मस्य च निजः सुरालयेः सुरामा आलमस्तत्र
मदिरागारे स्त्वे रंभये रंभमंति न मस्ते हावा सुरापा इदं सौरं तत्र सरसि सरः मघा वपनमुद्रिकी च्यते। न

राम०

॥२८॥

वसौरं सरो मघा वपनमिव लस्ये प्रसिद्धिरिति पारुस्य मस्तिव। वाधारिकं लक्षणमिति। संख्याता मुदा हरति।
नासिक्य मध्या नासिक्यो मासगोदावरीती रोपांतवतीं देशस्तस्य मध्या मध्यवर्तिनी परितः समंततः। वतुभिर्व
रौ व्रतणादिभिर्भूषिता अलंकृतोऽस्तिका विल्युरी नगरी। मस्यां पुर्ममिषवर्णा द्विमा वपा अषवर्णाऽभिधाना
एजान इति व्यामोह हेतु र्थः। नासिकायां भवौ षवर्णौ नासिक्योऽनुस्वारः मध्यो मध्यवर्ती मस्याः सा। नासिक्य
मध्या। परित उभयतश्च तुभिर्वरौः ककारो कारवकारे कारैले कृतापुरी कांची संख्या नं व्यामोह। निमित्तं तत्र
षवर्णा द्विमानुपाः पद्यवः इत्यनुपकारौ द्वौ द्वौ लकारवकारश्च ति। त्रयवकाराकारो विसर्जनीयाश्च त्रय
एव मषवर्णाः पद्यवार्द्ध्यनुपका। वयं पुनर्द्धकामुदाहरणः। लकाराकारौ द्वौ ककारे मध्ये नासिक्योऽनुस्वा
र इति चतुर्वर्णा विभूषिता षवर्णा द्विमा नूपा एतसारे फकारौ द्वौ ककारपकारास्त्रयः। सकाराकार विसर्जनी
यास्त्रे इति संख्या नं व्यामोह हेतुः॥॥ प्रकल्पिता मुदा हरति॥ गिरास्त्रलसानमिणा शिरसा दीनमा दृशा। ति
षत्तमपि मा मेवं विधं हे वडे किं नानु कं पसे वदालस्त्रीस्तद्विषयो वाक्यार्थः। बालुमिषके नाप्युद्दिग्ते नदरि

६० टि०

॥१२॥

इरणपेदस्त्रीविषमश्चावभासतइति॥नामांतरितामुदाहरति॥आदिपुगादीएजेसधीएसिहेवपलेः
पथिव्यादेश्वरः पार्थिवः कोऽपि गीमतेः सुनातनश्च कृतवर्णश्च मय्यवस्थाश्च किंलसौ नराजानतपतिलथा
नैव समानश्चासौ पुरुष इति॥ व्यासो हे हेतुरथः। कस्तु घृसा विलुच्यते। स पार्थिवः पथिव्याभवः पार्थिवो वक्त
एजादिततस्तरोम्नरापाहाराजाननाभिधानस्वरूप इति निश्चयार्थः। अत्र राजा तद्विना मतस्मिन्वानार्थस्य
नमतस्मिन्नुदाहरणस्य कलानातदंतरितमिति नामांतरितोच्यते॥॥ निभतामुदाहरति॥ दूतमाह्विनंदव्यं म
स्मादिति दूतद्वयो निर्द्वयं न सं दूतद्वयं नरं पुरुषं सत्काविहामधनवंतंधनाधनानामंगिशतैराकृष्यालोका
माभिस्ताः प्रवर्ति दुखेन प्रियं तदिति दुर्धरा तर्हि वैश्यास्तामवेमुवति। आहतवैश्या इति व्यासो हहेतुः कास्त
र्हि ता उच्यन्ते। अयं दूतवैश्यातेषामाख्यानामरणांते प्रकृष्टकेशाख्याः प्रवालमणयो विदुमाः परमं श्रुते
जितप्रकृष्टकेशाख्यो मेनासौ जितप्रकृष्टकेशाख्यपराजितः। प्रवालमणिरगोतिरिक्त इत्यर्थः। यस्य व
नविधते भूधरास्येतन्मिकाः समाह्वयोभिधानं यस्यासावभूमिका ह्यमः। अधरः सायमां सुष्ठु अतिशयेन

राम०

॥१२॥

मृतजाताउत्काउत्कंठमस्यतंमृतोक्तम्। सुषुजातोत्कंठं करोति। हि कलभाविणि। इहोपन्यस्तः शब्दः प्रकृत्य
 केशाख्य इति मस्तस्य पर्याप्तप्रवाल इति पश्चात्तममिकाद्वयः इति। मस्तपमो धर इति। प्रभूतोक्तस्य पर्याप्त
 मो संजातोत्कंठमित्येते पर्याप्तयेः साधिता प्रसादिता इत्यर्थः। अतिसमानशब्द उच्यते॥ संमुखामुदाहरति॥। श
 रमनीये परावत्स पराश्रुखीभूय। शयितौ कामिनौ कामी च कामिनी च कामिनौ रूपाकोपेन तथैव तेनैव
 प्रकारेण पराश्रुखीभूत्वा विवशयितौ सुप्तौ रागादनुरागात्स्वैर्यमयेषं मुखमाननमर्चुं वतां इत्यत्र अनुपप
 द्यमानोऽर्थः। नखलु पराश्रुखीभूय कोपेन शयानमोरधरचुं वनं मुपपद्यत इति समाधानं तु तथैव शयितौ तेनै
 व प्रकारेण परावत्स शयितौ सुप्तौ। परावत्तमोः पुनः परावत्तिः संमुखी भवनं मत एव दोषाभावाद्वागादिति
 शयने संमुखमोखधरचुं वनमुपपद्यत एवेति कथितार्थापापं व्यामोहहेतुरिति संमुखोच्यते। परिहारिकी
 मुदाहरति॥ विगृह्यते न जितः शकस्तस्यात्मभावस्तनुं जीर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्तुस्तस्य गुरुः पिता आदित्यः त
 स्य पादाकरः तैर्हतः संतप्तः जनीव्यो मन्त्राकाशमभिनन्दति। किं विशिष्टं। घासम्। कैः। हिमापहामित्रधरे।

३० टि०

॥३०॥

३०

हिमंशीतं तदपहंति निवारयनीति हिमापहो ग्निस्तस्या मित्रस्तोमं तद्वरंतीति हिमापहामित्रधराः प्रमोधराः तै
ः ॥ अपातलैश्चातमसीरूपपदपोर्विहितोऽपि हंतो रज्योपपदविशिष्टप्रयोगो भवति । येन दंशमशकापहहिमा
पहामिसादिसिद्धाः ॥ एकच्छन्नामुदाहरति ॥ ॥ न स्पृष्टमायुधं न रजः शस्त्रं धतंतं न वस्त्रीणां स्तनमंडलं स्पृष्टमा
जातुकदाचित् ॥ अमनुष्यस्यापि हस्ते यंतं किं वा फलः फलवर्जितः किल न भवति । आश्रितो धर्मोऽभिव्यज्यते आ
श्रमस्य धर्मिणो योगोपनपनमिति व्यामोहहेतुः अर्थसुपरंडहस्तोमतोननिःफलसेतित्यरंडहस्तफलानि
हस्ताकृतित्वाच्च हस्तद्वयहस्त उच्यते ॥ अयं मनुष्यश्चरार्णो न चापेक्षी कुवमंडलं स्पृष्ट्वा पुधं वा दधातीति ॥
॥ उभयच्छन्नामुदाहरति ॥ केन वस्त्रना सहकः पदार्थः संभूय संपुज्य सर्वकार्येषु अतिसंनिधिमुपयोगं लब्ध्वा
प्राप्य यदि भोजनकाले दृष्टः स्यात् तदा निरस्यते ॥ अपनीयते ॥ उभयमोधमर्थमिणोर्गोपनमित्युभयच्छन्ना
॥ अपा अपि नो रप्रतिपादनात् ॥ इति व्यामोहहेतुः ॥ अर्थः सुकेशाख्यः पदार्थः ॥ केन मस्तकेन सह संपुज्य सर्व
कार्येषु स्नानतैलाभ्यंगबंधनादिषु संनिधिमुपयोगं प्राप्य भोजनभाजने उपलब्धो यदि स्यात् तदा ततो निर

राम०

॥३०॥

त
स्येति। संकीर्णमुदाहरति। सहस्रासगजाघणसेनावाहिना इमं जिना पराजिता स्यादनेन तदापंत
त्युत्रकोमातृकोमूढो विकल्पशून्यः अनामि मूढा मयुत्रोपतो रत्नरत्न इति व्यामोहहेतुः। हश्च मश्च हयोजश्च ज
श्च गजौ। मश्च ष मश्च षौ इत्यनश्च दनौ सहताभ्यां वर्त्तत इति सहजासगजासभणसेनामातृकेति विनानार्थके
तथा वंचिता उपयोगिनी इमं वंचिता सन्नृष्टेन पत्रशब्देन वंचनमिति। सिद्धमातृका अकारादि हकारपर्यं ता
निति तो निव निनानोपनामकमातृकोऽस्म्युत्र दसनेन मूढश्च न भवति। अक्षरजो विद्वानिति। इमं नामांतरि
तमिश्ना। सानामांतरितामस्यानामिनानार्थक्यनेत्युक्तममातृक इति यन्नाम तत्र नानार्थस्य जननी सिद्धमा
तृकेति वचनार्थकस्य नार्थकना तथा वाचितानुपयोगिनी इमं वंचिताऽन्यत्र नृष्टेन पत्रशब्देन वंचनमि
ति। अन्यत्र नृष्टशब्दो गज इति वहम। इति व। रणो भट्ट इति पत्नी सेना इति बाहिं न्यांतेन वंचिते हयगजभट्टेकार
वर्ण इति। उभयप्रहेलिकालक्षणासंसर्गात् संकीर्णोच्यते। तदवसंकीर्णलिखणं लक्षणांतो निःप्रांघविशेषा
णामिति देशं करोति। एवमितरासाम्। अनेनैव प्रकारेण इतरासामपरो सामपि व्युत्क्रांतादिमिश्नाणाम्

दं० टि०

॥३१॥

31

पिसंकरक्रमः सांकर्मप्रकारउन्नेमउल्लङ्घति॥ ॥ इदानीमपार्थइत्यादिनादशकाव्यदोषानाहागुणदोषस्व
रूपानभिरुस्यदोषपरिहारेणकाव्यकरयोगुणदोषपरीक्षायावःगुणदोषानशास्त्रज्ञः कथंविभजतेजनः॥
तद्व्यमपिनोपेक्षंशालेदुष्टं कथंवनः इत्यतः काव्यदोषानकथयंति॥ अपरेभम्महादयोऽपार्थादिवत्प्रति
ज्ञाहानिदोषोऽपिकाव्येपरिहर्तव्यइतितल्लक्षणापिप्रणीतवन्तः॥ तदसदितिष्वमतोदश्यमिति॥ प्रतिचादिहा
निदोषः॥ साध्यनिर्देशःप्रतिज्ञासाधनहेतुः॥ अलौकिकपरीक्षमोयत्रबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतः॥ तेषांहानिःसदोषो
नवाऽसौदोषइतिविचारःप्राप्तःकर्कशस्तेनालीलेनकींचित्तस्यतर्कत्रयादिशास्त्रेनध्यमितस्माभिःप्रतिपा
द्यतेः॥ ॥ अपार्थलक्षणासाह॥ समुदायार्थभ्रम्यंवाक्यार्थभ्रम्यं॥ यत्रदपार्थमितीष्यतेअस्यापवादमा
ह॥ तन्मत्तोन्मत्तवालानांमाउक्लिस्तस्याभ्यन्यत्रदुष्यतिमन्नाद्यु॥ क्तावदोषोऽपार्थाद्यभिधानेपीत्यर्थः॥ ॥
अपार्थमुदाहरति॥ समुद्रःपीयतेदेवैरित्यादि॥ इदममुद्रइत्यादिनाव्याख्यातम्॥ इदमेवंविधमपार्थ
कमस्वस्थचित्तानांमदितातिरस्कृतानामत्तानामुन्मत्तानांलोभादिकामादिचौरराजाद्युपप्लुतचित्ता

राम०
॥३१॥

नामभिधानमनिन्दितमेभ्योऽन्यत्र स्वस्थ कविः को वा प्रपुंजीत एवमादिकमिति ॥ ॥ व्यर्थलक्षणमाह ॥ ए
कवाक्ये प्रबंधे वा पूर्वापरपराहतामा विरुद्धार्थतया विरुद्धोऽर्थोऽस्येति विरुद्धार्थमन्तस्यापार्थमित्यनेनै
वागतत्वात्तस्य दोषेष्वप्युच्यते ॥ तदुदाहरति ॥ जहिमारमशत्रुकुलं अराति समाजमशेषम् ॥ जय विश्वं भ
रामि माम् ॥ इति शत्रुवधो मही विजयश्च पूर्वार्द्धे नोक्तः ॥ न च ते को ॥ पिद्वेधारिपुः नवतवाऽस्तिकश्चिता ॥ इत्यु
त्तरार्द्धे न पूर्वार्द्धस्य विरोधः ॥ भावाऽभावयोः परस्परविरोधाभावादिति ॥ अस्यापवादमाह ॥ अस्तसौ कावि
दवस्यापस्यां विरुद्धार्थपि पूर्वापरहतापि भारती स्यादमिमता ॥ कस्य सा वस्येत्याह ॥ साभिषंगस्य चेतसः
॥ कामादिपरवशस्य मनसः ॥ तदुदाहरति ॥ परदारमिलाषो मे कच्छमार्घस्य पुज्यते ॥ इति पूर्वार्द्धे न परस्त्री
गमनप्रतिषेधोऽभिहितः ॥ पिबामि तरलं तस्याः कदा नु प्रीतये दशनच्छदमधरमित्युत्तररेण पूर्वोक्तया
घातेऽपि न दोषः ॥ मत उक्तमन्यैरपि ॥ कामात्री हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु इति ॥ एकार्थलक्षणमा
ह ॥ ॥ अविशेषेण पूर्वोक्तं परिभूयः पुनरपि कीर्त्यते ॥ तत्र शब्देनार्थेन वा इति विविधमाह ॥ शब्दपुन

दं० ६०

॥३२॥

रूक्तमर्थपुनरुक्तं वा अनित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम् अनित्यः शब्दो नित्ये धर्मस्मिन् को ध्वनिरिति ।
एतदेकार्थमिति । तदुदाहरति । तदुदाहरति ॥ उक्तामुत्सुकामुन्मानयंति उत्सुकमनसं कुर्वन्ति । वालांत
मस्यालकाः केशास्तेषामिव त्रिष्वेषां तैर्तेजदलकस्त्रिवः । तत्कुंतलकलापककांता अंभोधरास्तडित्वं तो गंभी
रास्तनपिलवः । इत्यत्र पीनरूक्षमविशेषो कृत्वात् । अंभोधरा इत्यनेनैव कृष्णस्यो कृत्वात् तदलकस्त्रिव
मित्यनेनाऽपि कृष्णस्य मुक्रम । तथा अंभोधरास्तडित्वं तस्तनपिलवः । इत्यविशेषेण मेघानामभिधानासौ न
रूक्त्यम् ॥ अस्यापवादमाह ॥ अनुकंपाद्यति शमोपशान्तिश्चिद्विद्यते । तदा पुनरुक्तेऽपि दोषो नास्ति । प्रत्यु
ते यमलं क्रिमा पुनरुक्तिस्तदुदाहरति । हन्यते मार्यते सादमिताः किं विशिष्टासावरा रोहा । चारुसर्वंगीति
पुनरुक्तेन दोषः । अनुकंपया कारुणिकजनस्य दृष्टत्वात् ॥ ॥ संशयलक्षणा माह ॥ निर्णयार्थमिहादि ।
। यदि निर्णयार्थं प्रमुक्ता निवचांसि संशयंति । तदा सौ दोषराव संशय इति । तदुदाहरति । मनोरथश्चासौ
प्रियालोकश्च तस्य रसस्ते वलीले इत्यसौ यस्यास्तस्या आ मंत्रां हे सखि मनोरथप्रियालोक रसलीले

राम०

॥३२॥

सरोयेनेपमवस्थाकृतातमवलोक्यानयेत्युक्तौ। असौमाताममहृदयं संतापस्याद्धतिः। दूखतिनीनह
माउद्युमवलोकपितुं समर्थेति। तत्रेतामिपदान्यमुमेवार्थमभिधातुमिष्टानि। कपाविदनुक्तमा। हेसखि
मनोरथप्रियालोकरसलोलेसरौमयामाताजननीआभंहिता। भूयोऽपियामेनवल्लभेनममदशीसं
जनितकस्यादवस्थानं तं मानय। अनुनय। सावमन्मातापिननिघृति। मसंतापस्पदूरवर्तिनीसतीतमी
दशंवल्लभंद्रुं तं परं रूपेतिनवापमर्थेनेभिः पदेरभिव्यज्यतेआगृह्णतिरित्युच्यतेनश्चापते। कस्यारात
। तथादेदशमित्युच्यतेनजापते। कीदशंकिमिवकिंतदितिका मिव। कीदशं तंवल्लभं सुगतंततकीदशं।
। मां विरहपीडितामुतेदशंमदवस्थांतरं। तथाकस्यदूरवर्तिनीमन्मनः। संतापस्यउतप्तांमनगरादेरेभिः
संशय। तदुक्तंममहेनाश्रुतेः। सामान्यधर्माणांविशेषस्यामुदाहृते। अत्रिष्टपदेकत्रज्ञानं संशयंविदुः
रिति। अस्यापवादमाह। देदशं संशयायैवपिदजातुप्रयुज्यतेयदासावलंकारावासौतदादोषीनभव
ति। निरामार्थं प्रमुक्तानिसंशयंजनयंति। तदादोषइत्यर्थः। तदुदाहरति॥ पश्याम्यनंगजांतकलंधितौ

दं० टि०

॥३३॥

तामनिर्दिताम्। अनेगः कामस्तस्माज्जातोऽनेगजः सुवासावतकश्च तेन लंघिता पीडिता सुखिकाले
नैव कठोरैरावमस्य नौवकुरेणौवगस्तामा धाताम तस्तदाशमा। तथा गजः कामः सरावांतकस्तेन लं
घितां प्रतिषेधेन अंगतां ते कलंघिता काले नैव कठोरैरावग्रीष्मसमये नैव अनेराग्रमन् किंनस्त
दाशपारात तत्स्वयं व्याचष्टे। किमसौ कामात्तर्धम तप्राडस्य निश्चयकरं वचः उभयार्थविविलोहिमुवान
मा कुलीकर्तुमिति दृष्ट्वा हा नर्मणा ॥ ॥ अपक्रमलसत्वेणामाह ॥ उद्देशानुगुणोऽधीनामनुद्देशो न चेत्
कृतः उद्देशो न चेत्कृतः उद्देशनिर्देशो र्मदिपथा संख्यां न कृतम्। तथा हि। नाप्यामेव तद्यथोद्देशः। तद
तिलं धनं अपक्रममुच्यते तदुदाहरति ॥ स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगतां मताः ॥ शंभुनारायणभो
जयो नमः पालयंतु वे ॥ जगतां स्थितिनिर्माणसंहारणं हेतव उद्देशस्यानुगुणो निर्देशः। एवं कर्तव्योप
क्तः स्यात्। नारायणभोजयो न शंभव इति ध्यस्य पश्चात्ताततोपक्रमे एवं विधंन प्रयोक्तव्यम्। अस्यापवा
दमाह ॥ मन्त्रैः संबंधविज्ञानहेतुकोपि कृतोऽपि मदि। संबंधनिर्णयहेतु र्मदिकश्चि सपत्नः कृतः स्यात्

राम०

॥३३॥

राकृमातिक्रमामोऽपिनदोषइतिस्वरूपो मन्थंते॥तदुदाहरति॥बंधुसागस्तनुसागोदेशसागइतिबंधु
सागोशातिविषयोयोगः॥तनुसागोमरणोदेशसागोजन्मभूमेरन्त्यदेशगमनं॥आद्यंतौबंधुसागदेशसा
गौआपतलौशौदीर्घदुःखौमध्यमोमरणोक्षारिकक्षरस्तरं तक्षरादुःखइत्यत्रसंबंधनिर्णयहेतुर्प
लःकृतः॥आधत्तावितिपथामध्यमइतिततएवंविधप्रयोगेनदोषः॥शब्दहीनलक्षणायाह॥शब्दहीन
मनालस्यलक्षणापद्धतिः॥अनालस्यलक्षणाविवर्जितमित्यर्थः॥तदुदाहरति॥अवतेभवतोबाहु
र्महीमर्णवसंकशंमसमुद्रमेखलाभिमांभवतोबाहुरवतेरजना नजिज्ञासाज्ञातुमिच्छाममास्ववसुना
तीतिसंशयाभावात्॥इत्यसामेवविधानालक्षलक्षणाविवर्जितानां गिरानरसोनरसवतामतीति॥तथाहि॥
शकरीशब्दोनलस्येकापिमेखलापर्यायःप्रयुक्तः॥शिष्टेरूपलभ्यतेभवतेतिनिसंबंधेचतुर्थ्याभिधानात्॥
अवतेइतिवात्मनेपदानुपपत्तिः॥महाराजत्रितिचसमांसांतप्रतिषेधानुपपत्तेरित्यनालस्यलक्षणात्वात्
॥छंदोहानमेवंविधंनकाव्येप्रयोक्तव्येप्रसिद्धलक्षानुसारेणालक्षणास्यशिष्टेरिषत्वात्॥शिष्टेयंयत्तन्नदुः

दि० ८०

॥३४॥

व्यतीति। अनिष्टं तत्तदुः व्यतीति। अस्यापवादमाह। दक्षिणादरपसन। मलमपर्वतादपगच्छनमारुतः
क्षतपादपान्सहकारनेरुनएवभूतान्निदधाति। ललिताक्षतमेवालोकरशोभिः। ललितं मेघ्याभवत्सेवं
आभूतामेघवालाकुराः तैः शोभंत इत्येनं शीलाः तानिति विधेमा एतत्स्वयं व्याचष्टे इत्यादिशास्त्रदर्शनालस
वतसं॥ अपभाषणदर्शनाभिमुक्तानां व्याकरणाविशेषणलक्षणापरिज्ञानशून्यानामपशब्दवत्यतिभा
स्यते। मवत इत्युनो विभक्त्या तमपभाषणं मतो न सौभाग्यसुंदरत्वमुद्दित्यजति। तथा हि उपसरनसर्त
धावादेशः प्राप्नोति। कुरुते इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात्। कर्त्रभिप्रायस्य क्रियाफलस्य भावादिति। न चेदमभा
षणं सर्तर्जवै धावदेशो नापगमोच्छ्रितास्तुतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति भवत्यात्मनेपदं कर्त्रभिप्रायस्य
क्रियाफलस्य विवक्षितत्वादिति। यतिभ्यलक्षमाह॥ श्लोकेषु नियमस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः। तदपेक्षं प
रिहितं छतिभ्यमुच्यते॥ तच्च श्रवणोद्देगजननं करणिकटुकं। तथेत्युदाहरति। स्त्रीणां संगीतविधिमम
मादित्यवंशपो नरेन्द्रः। स्त्रीणां संगीतविधिनं संगीतवाद्यविधिं अश्लिष्य रसमविनमरागादिविशेषं। मश्य

राम०

॥३४॥

तीसत्रमहाक्रांतामभनततमार्गः स इत्युक्तैरिति। वतुर्थषट्समस्थाने विराग उक्तः। स च भज्यते मतस्ततए
वंविधं पतिभ्यं वर्जनीयं। पतिभ्यमभ्युपगतमाह॥ कार्पाकार्पापमविकलान्यागमेव पश्यन्वश्यामुं
वीविहतिनपदस्यस्ति चैवं प्रयोगः। ममस्यशममहालुं प्रेवदांते शिष्यस्य पदत्वं निश्चितं पथा। तथा सविकारां
तंच पदमेवेति वार्षते। पथादधीत्यशनोनपुंसकादिति प्रथमैकवचने शिष्यस्य प्रकृतिरूपस्य सुप्तिङन्तं पद
मिति पदत्वं निश्चितमिति मेव कार्पाकार्पास्त्रीत्यत्र श्रममविकलानीत्यत्र आगमेनैवेत्यत्र वेकोपराचीति म
रादे। श्रुतेयकारनटभाषादि तव्यं जना निभवंतीति परेण संबंधिविकारांतं पदमिति। स समुद्रतुल्योक्तैः वि
मरामस्तीति न करार्किकु कमाभाति। एवंविधमिषं शिष्यैरिति न दोषः। संबंधिविकारांतमपि श्रवणोद्देजनं वर्जनी
यमित्याह। तथापि कटुवराणां कवपी न प्रयुंजते। पद्यपि संबंधिविकारांतं पदमेवेत्युक्तं। तथापि मत्कटुवराणां
तन्न प्रयोक्तव्यं तदुदाहरति। ध्वजिनी तस्य राजः केन जस्तदजले तदः केतुशब्दस्य उद्देशेन अकः रावेरोदीघ
इति संबंधिविधाने संबंधिविकारांतं पदमिति पदत्वं तकारस्य परेण संबंधे पि ध्वजिनी तस्य राजः के इति पर्यंतस्य

दं० टि०

॥३५॥

कर्णकदुकलात् न पदत्वमिष्यत इति वर्जनीमंभिन्नवृत्तलक्षणमाह ॥ वर्णानां पूतनाधिके गुरु
गोलघूनामन्यथोपस्थिति वर्णानामकाण्दीवां यत्र छंदो निर्वंधे वरसंख्या न्यूनाधिका त्रया गुरु गोल
घूनां च यत्र व्यस्य पक्षदभिन्नवृत्ते मित्यव्यतीरा पक्षे षः सुनिश्चितः अस्यापवादो पोथीदिरिव नास्तीत्यर्थः
सुनिर्दिष्ट इति च पाठो तयोः तत्र न्यूनाक्षरमुदाहरति इंदुपादाः शिशिरः स्युः शंति न्यूनवर्णिता इंदुपादाः
शिशिर इत्यत्र पादे सप्तैवाक्षराण्यनुष्ठीति अधिकोक्षरमुदाहरति स उकारस्य किशलयान्पादप्रणीत
धिकाक्षरं नवाक्षरपादः गुरुलघु तथोपस्थितिमाहाकामेन वर्णी निशिता विमुक्ता मणे क्षरा खिलप्रथागु
रुत्वं पंचमं लघु सर्वत्रानुष्ठीयं छंदो सि सि प्रमं गुरु द्विचतुर्थयोः पादयोः षट् गुरु चतुर्थ्यपि पादेषु भवत्यक्षरं
इति पने निममः इह तु कामेन वाणा इति पंचमं गुरु भवत्यत्र प्रथमपादे सप्तमाक्षरस्य लघुत्वादपथागुरुत्वं
उक्तमपथागुरुत्वं यथा लघुत्वमाह ॥ मदन्तवाणानिशिताः पतंति रामे कृष्ण खिलमथो लघुत्वं इह षष्ठे स्थे
ने गुरुणा भवितव्यं पंचमेन लघुना सप्तमं द्विचतुर्थयोः पादयोर्लघुः प्रथमतः तीमयोश्च गुरु भवतीति

राम०

॥३५॥

सं
लघुवप्रमुक्तमित्यपश्चालघुत्वंनिश्चितंछंदोदोषः। विसंधिलक्षणाभाह॥ ॥ नहि तां विवक्षा मीलसंधानं
पदेषु मत्त। तदिसंधीतिनिर्दिष्टंनप्रगृह्यादिहेतुकम्॥ संधिविवक्षितोभवतीतिपदसंधानंतद्विसंधीसुख
ते। प्रगृह्यादिहेतुकंनविसंधि। तथाहि। इदं देहिवचनं प्रगृह्यं। अदसोमाता निपातएकाजनाड। अग्नी इमौ
पजसेति। एतौ नृपात्मजौ। पचेत्ते ओदनं कन्येराते। अमी उष्ट्राभरहमाः॥ ॥ एवं किल मन्यसे देव दत्त इ
हा ब्रज इति॥ पुनः प्रगृह्यानामसंधिर्न विधिनारावमादिषु पुनः प्रगृह्या ब्रवीतीति संधिर्नाम दोषः। विसंधिमुदा
हरति॥ ॥ मंदानिलेन चरता अंगनागंडमंडले। लुप्तमुद्दे दधर्मी भौनमस्य। स्मन्मनस्यपि। मासुरात्रिभ
ति प्राक्षिराज्ञाज्ञानम्। ममेदृशं मंदानिलेन दक्षिणाभास्तै न नमसि चरता अंगनागंडमंडलेन केवलमुद्दे
दिधर्मी भोलुप्तं मस्मन्मनस्यपि। आसुरात्रिभिति। तेन घर्मा भोगी प्रजनि तमं भोलुप्तं मेवेत्यत्र मंदानिलेन
चरता अंगनेति वदपोराकाराकारपोरेकता। तच्छंदो भंगममादसंधानं शिषं संधित्वादोषः। आधिगधि
परीता अधोश्चो वाचिना शिने इत्यादिकमपि शिषरिषं संधिमुदाहरणमूह्यमिति। एवं प्रकारमन्यदपि

२०१०

॥३६॥

प्राज्ञैर्विद्वद्भिराज्ञातव्यमागम्यूनरोपज्ञातमिति। देशकालकलालोकन्यापागमविरोधिवेद्युक्तं। तत्र
देशादीनामागमांतानंलक्षयामाह॥ ॥ दिशोऽद्विवनराष्ट्रादिनराष्ट्रादिर्वचनंसारदाकरिमोनिप्रदुक्तं
नरपरैर्निवेशेद्रव्यहस्तित्वमिति। राष्ट्रजनपदोग्रामस्थानीमादिरादिशब्देनएन्याकरादिगृह्यते। को
लः पुनर्नक्तंदिनर्तवः। नक्तंवदिवावज्ञातवश्चेतिद्वंद्वः। नक्तंरात्रिः। दिवादिवसः। ज्ञातवः शब्दसंततिशिशि
रवर्षाग्नीष्मवर्षाद्याः षट्। नसंगीतप्रभृतयः कलाः। नसंलास्यादि। गीतं पञ्चादि। प्रभृतिशब्दाद्यादिवच
नतेनगणितवित्रपत्रछेदादयः कामार्थस्यसंश्रयोऽथवायासां कामार्थयोः संश्रमा आधारभूताः कला
ः। वरावररागांचेतनाचेतनानांभूतानांप्राणिनांपथिव्यादीनांवाप्रवृत्तिः स्थितिष्वनृपलोकसंज्ञितालो
कशब्देनोच्यते। हेतुविद्यात्मकोन्यायः हेतुविद्याप्रतिपादकः। तर्कः त्रयात्मकान्यायउच्यते। पंचावयवस्य
हेतोतथानपस्यव्युत्पादनात्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। पक्षधर्मस्तदन्तेनव्याप्तौ
हेतुस्त्रिविधोरसः पक्षधर्मन्वयव्यतिरेकात्तन्निरूपणचत्रीण्येवतुलिंगानिकार्थस्वभावोअनुपलभः

राम०

॥३६॥

अतिवचनात्। साध्यभावसंभवनिमग्निरपि कैवल्यराणे हेतुरिष्यते इति। रूपं अलं वितत। हेतुविद्यात्मको न्या
 मइति तेन समस्तं संख्यादि समयत्वप्रतिपादकविद्यात्मक इत्यादिग्राह्यं। सश्रुति। स्मृतिरागमः। श्रुतिः सामन्तः।
 गममंषि। अथवा विदेति हासवेदैव। स्मृतिशब्देन मन्नादयोषादशसंहितागद्यते। सहश्रुतिस्मृतिभ्यावर्तते
 इति सश्रुतिस्मृतिरागम उच्यते। त्रयीप्रोक्ताधर्मास्तेषु यथा नृपसिद्धं देशादिषु मदिकिं वित्तमादादेशादि। अ
 परिज्ञानादनुवर्तते। तदा देशादि विरोध उच्यते। तत्र पलतः परिहर्तव्यं। तत्र देशविरोधमुदाहरति। कर्पूरपा
 दपामशरसुरभिर्मलपानिलः। कलिंगवनसंभूतामगप्रापामतंगजाः। बोलाः कालागुरूपा माः कावेरीतीर
 भूमयः। नखलुमलपदेशे संतिकर्पूरपादपस्पर्शसुरममलममारुतः। कणहृषीपे कर्पूरदुमाराणामुसलि
 :। तथमखलुकलिंगवनसंभूतामगप्रापामः करिणो भवंति। भव्यास्तत्रगजाः। तदुक्तं। कलिंगगजाः श्रेष्ठाः। तथा
 नबोलदेशे कालागुरूतरवः किंतुनेपालदेशे। तत्रथबोलानां निवासाश्चोलाः कावेरीतीरभूमयः कालागुरू
 मिः श्यामाः काकावेरीतीरभूमयः ४ कावेरीतीरभूमयः। अपरे पुनर्बोलिकालागुरूपा माः कावेरीतीरभूमय

म४

दं० टि०

॥३७॥

इति पठति । तत्र बालकालागुरुभिर्बालकृष्णागुरुतरुभिः श्यामा इति व्याख्येयं । इत्यादि देशविरोधः । देशवि
रोधमुपसंहरति । इति देशविरोधन्यायाच्चः प्रस्थानमीदृशं । सुगमं । कालविरोधमाह ॥ ॥ पश्मिनी नक्तमुनि
ह्यस्फुरत्यहिकुमुदतौ ॥ मधुरुस्फुल्लनिधुलो निदाघो मेघदुर्दिनः । अव्यहंसगिरेवर्षाशरदो मलयवर्षिणः । हो
मंतो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचंदनः । न पश्मिनी नक्तं विकशति किं त्वहि । न कुमुदतीदिनस्फुरति किंतु
रात्रौ । तथा न वसंतो कदंबदुमाः पुष्पंति । किंतु वर्षासु । तथा न गीष्मे मेघैः संधकारा निदिनानि किंतु । वर्षासु
। न च वर्षासु हंसानां रक्ताध्वनयः किंतु शरदि । तथा न शरदि माघं ते मपूराः किंतु वर्षासु । तथा न हेमं ते दिनक
रो दीप्यते तदा हिमं दमंदघुतिः । तथा न शिशिरे श्लाघ्यते न चंदन । अतिशीतं न शीतस्य स्पर्शनिर्दिष्टत्वा
त्तदा हि कुंकुममभिलषंति विलासिन्यस्तस्योष्मस्पर्शत्वात् । इतीत्यादिना कालविरोधमुपसंसृज्य कलावि
रोधमाह ॥ ॥ वीरशृंगारयोर्भागे स्थापिनौ क्रोधविस्मयो ॥ महिवीरशृंगारयोर्भावौ स्थापिनौ क्रोधवि
स्मयो । क्रोधो हि रौ इत्यस्यायोभावः । न च वीरस्य तत्साहस्योपायोभावः । तथा न विस्मयः । शृंगारस्य किं त्वदुत

राम०

॥३७॥

स्यस्यायोभावः। पूर्णाः सप्तस्वरा यस्य सौ पूर्णसमस्वरः भिन्नमार्गः प्रवर्तते भिन्नमार्गश्चतुर्कं पूर्णमर इति
। इच्छकलाचतुः षष्टिः। अनेन प्रकारेण कलाचतुः षष्ठाशाल्लेखापांचाल्याविरोधः। कलानां न तस्य गीतवाधा
दीनां विरोधः माधुमथाभवति तश्चारावं नीमतामभ्युद्यतामिति। तस्याः कलाचतुः षष्टेः कलाः परिच्छिद्यंते
पञ्चसकलापरिच्छेदोऽग्रेयस्तत्र नृपं माविर्भविष्यतीति। ततएव कलास्वतन्त्रपञ्चधारणीमसित्यर्थः। लो
कविरोधमाह॥ ॥ आधूतानिके सराणि यस्याः सौ आधूतके संरोहस्ती न हि हस्तिनः के सराणीति विदितं
। किंतु सिंहे के सरस्वसिद्धिः। तथानतीक्ष्णश्रंगः स्तरंगमः। किंतु गवादिः। तथानरावंडो गुरुसारो निसार
णामुदाहरणमसौ च निःसारः षडिरसारचंदनसार इति तत्रैव लोकप्रसिद्धेरिति लौकिक एवायं लोक
प्रसिद्ध एवायं आधूतके संरोहस्तीत्यादि सर्वजननिर्दिष्टः। न्यायविरोधमाह॥ ॥ सत्यमेवाह सुगतः बुद्धो
ब्रवीत्यवितथमेव। संस्कारानूपादिविषयुवा सना वित्तधर्मानि विनश्रान्तित्याः तदेवार्थं तन्त्यासेन द्र
ष्टव्यमिति। तथा हि। सावको एहीकांता स्थिते वञ्छापितदोषघामिमन्मनसी सन्नत्याविरोधोपमानस्व

दि० टि०

॥३८॥

मुमुगताः संस्कारान्विनश्रान् आह सर्वभावानां वैक्षणावस्थापित्वाभ्युपगमात् सर्वभावाः क्षणिकाः
ससन्नित्यक्रमयोगांमर्थक्रियानुपपत्तेरित्यनुमानेनातथान्यायविरोधस्योदाहरणांतरं श्रुतिः ॥ ॥
कापिले रसदुःखेति कापिलीये मुनिभिरसदुःखेति रसतः परार्थस्याविद्यमानस्योदूतिरूपमत्रिष्यान
एवोपवर्ण्यते मुक्तैर्वाभिधीयते तदेव समर्थयते यथा तस्यासेन असतामेव शिष्यानां दुर्जनानामवत
सतां सज्जनानां दृश्यंते यस्माद्वैतो रस्माभिरुद्धवा अस्य द्वाधर्मधर्मस्तथा असतामेव विद्यमाना मेव का
र्मकारणानां भावउत्पत्तयो दृश्यंते इति न्यायविरोधो मनखलुसख्ये रसकारणैः कार्यउत्पद्यते इत्यभ्युप
गमात् असदकारणादुपादाना उणादिना सकार्यवाचाभ्युपगतात् एवमनेन क्रमेणानीति न्यायवि
रोधस्य मुगतादिसममस्य सर्वत्र समपांतरैः पिदृश्यतां अथ न्यायविरोधस्यानंतरमागमविरोधप्रस्था
नप्रक्रमादर्शयिष्यंते ममेत्यध्याहारः तथा हि ॥ अनाहितागमोप्येते अकृतानि परिहारा अपि विप्रा
अजातपुत्रा अकृतविवाहा अनुसन्नपुत्रः विश्वानरस्येयं वैश्वानरीतामिष्टिमिति षोमादिकंचितत्वात् ॥

राम०

॥३८॥

॥ अक्षिप्तमनिर्दिष्टाचारो मूषणमलंकिपायासांते तथाभूतविधा इत्यागमविरोधः । यतो ब्राह्मणेन
कृतोपनयनेन वेदोऽध्ययः कृतसमावर्तनेन वेदमधीत्यस्यादिति । वेदाध्ययनान्नं तदंदाहैरकर्मतातो
ग्निपरिग्रहः सदारस्य । तथाग्निष्टोमयजने विकारो नानाहितापेरिति द्वितीयमागमविरोधस्योदाहरणंद
शमिति ॥ ॥ असावनुपनीतोऽपि अकृतमौजीवंधनसंस्कारविधिरपि वेदान्तामादीनगुरोरध्यापका
दधिजगेअधीतवान् । नन्वनुपनीतस्य वेदाध्ययने कश्चमधिकारः । अत आह । स्वभावशुद्धः स्फटिकः स्वभावा
निसर्गतः शुद्धो निर्मलः संस्कारनापो हते । तथापि प्रोपीति । एतदागमविरोधिवरो यतो कृतसंस्कारो विप्रो
जास इत्युच्यते । तस्य वनवेदाध्ययने धिकारोस्ति । वृत्तौ पध्यमनस्य त्रप्यधिकारो नान्यथेत्यागमविरोधः । क
वित्सकलोप्येषकविकौशल्यदोषगणानामुत्क्रम्यगुरावीथिविगाहते । तत्कविकौशलमुदाहरति ॥ ॥ राज
स्तस्य प्रभावेन तदुधाना निजसिरे । जातानिश्चार्द्रांशुकान्येव प्रवातानि किं सत्यमानि मेघांते आद्रांशुकप्र
वालाः । तेषां सुरशायिनी नंदनो धानवृत्तानां नमैरुसंतानकपा रिजातादीनामास्यदमिति देशविरोधो

दं० ८०

॥३५॥

पत्नीनस्वर्गदुःखमनुष्यममौभवं तिसप्तपदेशविरोधगुणगणनाकविकोशलादिगाहते। तस्यप्रभावे
एति। कविकोशलं तस्यराज्ञोहरेरुद्यानकीडाममरैरानीपस्वर्गदुःखः परितोषापस्याप्यंतेपत्नीनरे
शविरोधः। यदिपुनस्तस्यराज्ञः प्रभावेणोतिकविकोशलंनस्यात्। तदाभवसेषदेशविरोधइति। राज्ञांवि
नाशपिशुनश्चचारय्यरमारुतः। धुनन्कदंबरजसासहस्रप्रच्छदोद्भूतः। इतिकालविरोधः। पतःकदंबर
जसासहस्रप्रच्छदपुष्पाणांमदसंभवोवर्षसुकदंबरजोनशरदीति। तदेतत्कविकोशलाद्दुःख्यतीति
। एतत्कविकोशलंराजाविनाशपिशुनः चंडउत्सातवातः सचमानाप्रस्थानसन्निपमरणासूचकः। तस्यवा
कालिकः तरुष्यसंधालदूतमसंभवसेवेतिनदोषः॥ ॥ दोलातिप्रेरणप्रस्तवधूजनमुखोद्भूतः॥ कामि
नांलपवेषम्याहीतंरागमवेर्दयन। लपवेषम्यंचेतनीतस्यरागहेतुत्वमविलमंगीतंरागहेतुविषमल
पंचैरस्यापेतिकलाविरोधः। दोलातिप्रेरणप्रस्तवधूजनमुखोद्भूतमितिकविकोशलात्। कालविरोधः
कामिनांस्खलितमप्युपकारि॥ ॥ रांवीदेर्विषक्कामीशिशिरंहव्यवाहनं॥ अवलाविरहकेशविद्ध

राग०

॥३५॥

लोगरायसलं॥ इति लोकविरोधः॥ मतो नखलुचां मनसा हान्तः शीतलः शिषं तिलोकविदितमिदं कामी
ति विजयाश्रवला विरहकेशविद इति च मता॥ कवि कौशलं॥ ततो न लोकविरोधो षः॥ तदुक्तं॥ दुःखिते मन
सि सर्वमसद्यः॥ हव्यवाहनारपि चांशदपि॥ विरहिणामसद्याः॥ मन्मथपीडितानां रम्येषु द्वेगादिति॥ ॥ प्र
मेथोप्यप्रमेथो॥ सिसकलोप्यसिनिष्कलः॥ एकश्च त्वमने कोसि न मस्ते विश्वमूर्तये॥ इति न्यायविरोधः॥ न प्र
मेथाममेथमोः सकलनिष्कलमाः एकानेकमोः परस्परविरुद्धमोर्धर्ममोर्गुणपदैकत्रधर्मिणिसमावेश उप
पत्तिमानिति स एषः विश्वमूर्तये नमः॥ इति विश्वमूर्तिवचना कविकौशलान्दुःख्यतिपत्तौ विश्वमूर्तिरसा
वतो न न्यायविरोधः॥ ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां पत्नी पंचालकन्यका॥ सतो नामग्नराणीश्वसीदैवो हि विधि
रीदृशः॥ पंचानां पांडुपुत्राणां मुषिधिरादीनां द्वौ पदी पत्नी॥ तव्यापि पतिव्रता इत्यागमविरोधोप्येवंदेवो हि
विधिरीदृश इति कविकौशलान्दुःख्यति॥ नियतिरीदृकगुर्वत्ता इति॥ देवो हि विधिप्रयुक्तं॥ न आजागुरूणा
मभिलंघनीया इति एव न श्रूयते॥ पुरा किलार्जुनेन राधावेधा तरोणी तां द्वौ पदी पद्यमाये दर्शिता॥ हि अं व

